

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Кваліфікаційна робота
магістра

на тему «**Політичні репресії української національної інтелігенції 20-х –
30-х рр. ХХ ст. в історіографії**»

Виконав: магістр II курсу, групи 8.0329-і
спеціальності 032 історія та археологія
освітньої програми історія
Дорофеев Дмитро Ігорович

Керівник: доцент кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних дисциплін,
доцент, к.і.н.

_____ Білівненко С.М.

Рецензент: завідувачка кафедри джерелознавства,
історіографії та спеціальних історичних дисциплін,
доцент, к.і.н.

_____ Головка Ю.І.

м. Запоріжжя
2020 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет історичний

Кафедра джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін

Освітній рівень другий (магістерський)

Спеціальність 032 історія та археологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка _____ **кафедри**
джерелознавства, історіографії та
спеціальних історичних дисциплін
Головка Ю.І. _____

«__» грудня 2020 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТУ
Дорофєєву Дмитру Ігоровичу**

1. Тема роботи: Політичні репресії української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в історіографії, керівник роботи к.і.н. доцент Білівненко С.М., затверджені наказом ЗНУ № 505-с від 30 квітня 2020 року.
2. Строк подання студентом роботи 10 грудня 2020 року.
3. Вихідні дані до роботи: Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва, 2010. 257 с.; Шаповал Ю. І. Контрреволюційної шкідницької організації в органах Наркомзему і Наркомрадгоспів. Енциклопедія історії України. «Наукова думка», 2009. 560 с.; Шаповал Ю.І. Людина і система : (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994. 270 с.; Шаповал Ю.І. Політичний терор в Україні: 30-50-ті рр.: (Роздуми над сторінками публікації німецького дослідника). Інститутт політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, 1999. 176 с.; Шаповал Ю. І. Сфабриковані злочини: (До питання про дослідження політичних справ і процесів доби сталінізму на Україні). Кам'янець - Подільський, 1991. 268 с.; Білас І. Г. Минуле – не сон, а страшна дійсність: Про соціально-політичні аспекти геноциду КППРС проти українського народу. «Голос України». 1996. 258 с.; Зленко А. Комсомол і Комуністична партія в 1920-ті – на початку 1930-х рр. : трансформація в «інструмент партії»

(Історіографія). Переяслав - Хмельницький, 2005. 153 с.; Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади [1921-1928 рр.]. Київ, 1994. 87 с.; Коцур В.П. Більшовицька партія в тоталітарній системі: історіографія. Київ, 1999. Вип. ІХ. 214 с.; Нариси історії українського шкільництва (1905-1933 рр.). Навчальний посібник. Київ, 1996. 304. с.; Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ, «Науковий світ», 2003. 302 с.; Мерцалов А.М. Сталінізм і висвітлення минулого. Історія і сталінізм. Москва, 1991. 447 с. Подкур Р. Діяльність радянських спецслужб в Україні: історіографія проблеми. Донецьк, 2000. 475 с.; Рейман М. Сталинизм как феномен советского общества. Рабочий класс и современный мир. Санкт-Петербург, 1990. 130 с.;

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): дослідити історіографічний дискурс та дослідження головних етапів політичних репресій української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст. З'ясувати стан та достовірність вивчення історії політичних репресій; проаналізувати стан дослідження проблеми та обґрунтувати її; визначити головні етапи розвитку історіографії проблеми; подати дані про появу та розвиток історичних фактів у науковій літературі та публіцистиці Заходу та української діаспори; узагальнити та підвести підсумки щодо історіографічних даних досліджуваної теми.

5. Перелік графічного матеріалу: немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Завдання видав	Завдання прийняв	Дата
		Підпис	Підпис	
Вступ	Білівненко С.М. доцент			10.03.2020
Розділ 1	Білівненко С.М. доцент			25.04.2020
Розділ 2	Білівненко С.М. доцент			15.06.2020
Розділ 3	Білівненко С.М. доцент			06.07.2020
Розділ 4	Білівненко С.М. доцент			18.08.2020
Висновки	Білівненко С.М. доцент			01.10.2020

7. Дата видачі завдання 30 квітня 2020 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1.	Вивчення проблеми, опрацювання джерел та наукової літератури	листопад 2019р. - лютий 2020 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання вступу	лютий - березень 2020 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання першого розділу	березень - квітень 2020 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання другого розділу	квітень - травень 2020 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання третього розділу	травень-червень 2020 р.	<i>виконано</i>
6.	Написання четвертого розділу	червень-серпень 2020 р.	<i>виконано</i>
7.	Написання висновків	серпень-жовтень 2020 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ Дорофєєв Д.І.

Керівник роботи (проекту) _____ Білівненко С.М.

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ Черкасов С.С.

Політичні репресії української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст. в історіографії

Ключові слова: історіографія, етноцид, сталінізм, репресіологія, тоталітаризм, диктатура, пролетаріат, інтелігенція.

Кваліфікаційна робота магістра складається з 77 сторінок друкованого тексту. Містить 21 позиція джерел, 48 позицій літератури.

Доба тоталітаризму виявилася для українського народу одним з найтрагічнішим періодом в його багатостраждальній історії. Це був час небезпечного етноциду, національного приниження, винищення інтелектуальної еліти, національної свідомості, культури, історичної пам'яті. Після отримання Українською державою незалежності увагу громадськості викликає вітчизняна історія, а також факти, дані, які були замовчані тривалий час. Перед історичною наукою постало завдання заповнити істотні прогалини, що мають місце у дослідженні історії нашої держави, реконструювати історичний процес у його повному обсязі і багатогранності. Відкритий доступ до джерел в архівах дав змогу науковцям та дослідникам відкрити маловідомі аспекти української історії, такі, як масові політичні утиски та репресії проти практично всіх верств населення, зокрема, проти української національної інтелігенції в УРСР у 1930-х роках ХХ століття.

Дослідження й аналіз науково-історичних джерел дали змогу розширити уявлення про дуже непередбачуване та складне суспільне, а також політичне життя УРСР 1930-х років, зрозуміти, яка була роль народної освіти у збереженні національно-державних традицій українського народу. Тоталітарний режим, його продукт – політичні репресії – відчутно вплинули на українське суспільство 30-х років минулого століття. Передусім наголошуємо, що жертв масового терору комуністичного режиму в радянській Україні була велика кількість, серед них – винищена інтелектуальна еліта – освітяни та науковці. Дослідження теми 30-х рр., безпосередньо положення інтелігенції крізь призму загальноприйнятих

моральних цінностей, заперечення основним ідеологічним догмам – на сьогодні є досить актуальною темою. Не випадково постає питання з вищезгаданої теми, через те, що саме українська національна інтелігенція бере участь в суспільному, культурному та політичному житті країни, дає поштовх для розвитку та становленню держави на базі законів демократії.

Особливий науковий інтерес визначається необхідністю сучасної історіографічної оцінки наявного масиву наукової літератури з такої важливої проблеми як масові політичні репресії в Україні в міжвоєнний період (20-30 рр. ХХ ст.). З цією метою актуальним постає необхідність виокремлення різних концептуальних підходів, суджень та переконань, що сприяють акумулюванню і подальшому розвитку історичних знань з різних аспектів репресивної політики в УСРР 1920-30-х рр. Важливою науковою та суспільно-політичною значущістю набуває проблема вивчення зародження, становлення та розвитку основних напрямів досліджень зарубіжними та, особливо, українськими науковцями історії масових політичних репресій в Україні зазначеного періоду. На даний час актуальним видається звернення до окресленої проблеми, що є вкрай важливим задля уточнення джерел інформації, ціннісних орієнтирів та оцінних критеріїв історіографії, з'ясування форм та проявів зовнішніх впливів на неї, перегляду характеристик української історичної думки на окремих етапах її розвитку. Актуальність науково-дослідної роботи в галузі теоретичного узагальнення цієї теми визначається не лише критичним аналізом більшої частини оприлюдненої інформації про масові політичні репресії сталінської доби, а й переосмисленням нагромаджених фактів, встановленням причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявленням та впорядкуванням інформації щодо безпосередніх і віддалених наслідків репресій, яка міститься в наукових працях істориків, дослідників, краєзнавців.

Об'єктом дослідження є політичні репресії української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Предметом дослідження є історіографія політичних репресій української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ

ст.

Мета роботи полягає у комплексному вивченні історіографічного дискурсу та дослідженні головних етапів політичних репресій української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст. З'ясування стану та достовірності вивчення історії політичних репресій.

Для реалізації мети необхідно вирішити ряд завдань :

- дослідити джерельну базу, історіографії проблеми, що вивчається;
  - проаналізувати стан дослідження проблеми та обґрунтувати її;
  - визначити головні етапи розвитку історіографії проблеми;
  - проаналізувати еволюцію історичного погляду на проблему масових репресій в Україні у радянській історіографії ХХ ст.
- подати дані про появу та розвиток історичних фактів у науковій літературі та публіцистиці Заходу та української діаспори;
  - узагальнити та підвести підсумки щодо історіографічних даних досліджуваної теми.

Хронологічні рамки дослідження поділяються на дві площини. Перша з яких, відноситься до конкретно-історичної та визначається межами періоду 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Друга складова має суто історіографічний характер, що включає початок дослідження проблеми, а також охоплює сучасний розвиток історичних знань. Географічні межі наукової роботи визначені територією УРСР, сучасної України, а також географією країн, де були видані наукові публікації української національної діаспори.

Наукова новизна одержаних результатів магістерської роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть використовуватись при підготовці узагальнюючих робіт з історіографії, можливість використати основні положення, висновки і фактичний матеріал для вивчення дотичних до теми проблем.

Political repressions of the Ukrainian national intellectuals of the 1920s - 1930s in historiography

Key words: historiography, ethnocide, Stalinism, repression, totalitarianism, dictatorship, proletariat, intelligentsia.

The master's thesis consists of 77 pages of printed text. Contains 21 items of sources, 48 items of literature.

The era of totalitarianism turned out to be one of the most tragic periods for the Ukrainians in its long-suffering history. It was a time of dangerous ethnocide, national humiliation, extermination of the intellectual elite, national consciousness, culture, historical memory. After the Ukrainian state gained independence, the public's attention is drawn to national history, as well as facts and data that have been silenced for a long time. Historical science is faced with the task of filling significant gaps in the study of the history of our state, to reconstruct the historical process in its full scope and diversity. Open access to sources in the archives has allowed scholars and researchers to discover little-known aspects of Ukrainian history, such as mass political persecution and repression against virtually all segments of the population, including the Ukrainian national intellectuals in the USSR in the 1930s.

Research and analysis of scientific and historical sources made it possible to expand the idea of the very unpredictable and complex social and political life of the USSR in the 1930s, to understand the role of public education in preserving the national and state traditions of the Ukrainian people. The totalitarian regime, its product - political repression - significantly affected Ukrainian society in the 1930s. First of all, we emphasize that the victims of the mass terror of the communist regime in Soviet Ukraine were large, among them - the exterminated intellectual elite - educators and scientists. The study of the theme of the 1930's, the direct position of the intelligentsia through the prism of generally accepted moral values, the denial of basic ideological dogmas - is a very relevant topic today. Not by chance the question of the topic arises, because it is the Ukrainian national intellectuals that participates in the social, cultural and political life of the

country, gives impetus to the development and formation of the state on the basis of the laws of democracy. Special scientific interest is determined by the need for a modern historiographical assessment of the existing array of scientific literature on such an important issue as mass political repression in Ukraine in the interwar period (20-30 years of the twentieth century). To this end, there is an urgent need to identify different conceptual approaches, judgments and beliefs that contribute to the accumulation and further development of historical knowledge on various aspects of repressive policy in the USSR in the 1920-30's. The problem of studying the origin, formation and development of the main directions of research by foreign and, especially, Ukrainian scholars of the history of mass political repressions in Ukraine of this period acquires important scientific and socio-political significance. At present, it seems relevant to address this problem, which is extremely important to clarify the sources of information, values and evaluation criteria of historiography, clarify the forms and manifestations of external influences on it, review the characteristics of Ukrainian historical thought at certain stages of its development. The relevance of research work in the field of theoretical generalization of this topic is determined not only by critical analysis of most of the published information about the mass political repressions of the Stalin era, but also by rethinking the accumulated facts, establishing causal links between them, identifying and organizing information on direct and immediate long-term consequences of repression, which is contained in the scientific works of historians, researchers, local historians.

The object of research is the political repressions of the Ukrainian national intelligentsia of the 1920s and 1930s. The subject of the study is the historiography of political repressions of the Ukrainian national intelligentsia of the 20s - 30s of the XX century.

The purpose of the work is to comprehensively study the historiographical discourse and study the main stages of political repression of the Ukrainian national intellectuals of the 20s - 30s of the twentieth century. Finding out the status and validity of studying the history of political repression.

To achieve this goal it is necessary to solve a number of tasks:

- to investigate the source base, historiography of the studied problem;
- analyze the state of research of the problem and substantiate it;
- identify the main stages of development of the historiography of the problem;
- to analyze the evolution of the historical view on the problem of mass repressions in Ukraine in the Soviet historiography of the twentieth century.
- provide data on the emergence and development of historical facts in the scientific literature and journalism of the West and the Ukrainian diaspora;
- summarize and summarize the historiographical data of the research topic.

The chronological framework of the study is divided into two planes. The first of which relates to the specific historical and is determined by the period of the 20's - 30's of the twentieth century. The second component is purely historiographical in nature, which includes the beginning of the study of the problem, and also covers the modern development of historical knowledge. The geographical boundaries of scientific work are determined by the territory of the Ukrainian SSR, modern Ukraine, as well as the geography of the countries where scientific publications of the Ukrainian national diaspora were published.

The scientific novelty of the obtained results of the master's work is that the factual material, theoretical positions and conclusions can be used in the preparation of generalized works on historiography, the ability to use the main provisions, conclusions and factual material to study related issues.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
РОЗДІЛ 2. МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	11
2.1. «Класовий підхід» та репресії : ідеологічне обґрунтування	11
2.2. Масовий терор проти інтелігенції : хроніка подій	22
2.3. «Великий терор» в історіографічному дискурсі	30
РОЗДІЛ 3. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В 1920-ті – 1930-ті рр.	40
3.1. Сталінізм у поглядах радянських та вітчизняних істориків	40
3.2. Дослідження проблеми у працях західних та діаспорних істориків	49
РОЗДІЛ 4. ВИВЧЕННЯ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ	57
4.1. Зміни в підходах та аналізі проблеми наприкінці ХХ ст.	57
4.2. Новітня історіографія масових політичних репресій	62
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	80

ВСТУП

Актуальність роботи. Доба тоталітаризму виявилася для українського народу одним з найтрагічнішим періодом в його багатостраждальній історії. Це був час небезпечного етноциду, національного приниження, винищення інтелектуальної еліти, національної свідомості, культури, історичної пам'яті. Після отримання Українською державою незалежності увагу громадськості викликає вітчизняна історія, а також факти, дані, які були замовчані тривалий час. Перед історичною наукою постало завдання заповнити істотні прогалини, що мають місце у дослідженні історії нашої держави, реконструювати історичний процес у його повному обсязі і багатогранності. Відкритий доступ до джерел в архівах дав змогу науковцям та дослідникам відкрити маловідомі аспекти української історії, такі, як масові політичні утиски та репресії проти практично всіх верств населення, зокрема, проти української національної інтелігенції в УРСР у 1930-х роках ХХ століття.

Дослідження й аналіз науково-історичних джерел дали змогу розширити уявлення про дуже непередбачуване та складне суспільне, а також політичне життя УРСР 1930-х років, зрозуміти, яка була роль народної освіти у збереженні національно-державних традицій українського народу. Тоталітарний режим, його продукт – політичні репресії – відчутно вплинули на українське суспільство 30-х років минулого століття. Передусім наголошуємо, що жертв масового терору комуністичного режиму в радянській Україні була велика кількість, серед них – винищена інтелектуальна еліта – освітяни та науковці. Дослідження теми 30-х рр., безпосередньо положення інтелігенції крізь призму загальноприйнятих моральних цінностей, заперечення основним ідеологічним догмам – на сьогодні є досить актуальною темою. Не випадково постає питання з вищезгаданої теми, через те, що саме українська національна інтелігенція бере участь в суспільному, культурному та політичному житті країни, дає поштовх для розвитку та становленню держави на базі законів демократії.

Особливий науковий інтерес визначається необхідністю сучасної історіографічної оцінки наявного масиву наукової літератури з такої важливої проблеми як масові політичні репресії в Україні в міжвоєнний період (20-30 рр. ХХ ст.). З цією метою актуальним постає необхідність виокремлення різних концептуальних підходів, суджень та переконань, що сприяють акумулюванню і подальшому розвитку історичних знань з різних аспектів репресивної політики в УСРР 1920-30-х рр. Важливою науковою та суспільно-політичною значущістю набуває проблема вивчення зародження, становлення та розвитку основних напрямів досліджень зарубіжними та, особливо, українськими науковцями історії масових політичних репресій в Україні зазначеного періоду. На даний час актуальним видається звернення до окресленої проблеми, що є вкрай важливим задля уточнення джерел інформації, ціннісних орієнтирів та оцінних критеріїв історіографії, з'ясування форм та проявів зовнішніх впливів на неї, перегляду характеристик української історичної думки на окремих етапах її розвитку. Актуальність науково-дослідної роботи в галузі теоретичного узагальнення цієї теми визначається не лише критичним аналізом більшої частини оприлюдненої інформації про масові політичні репресії сталінської доби, а й переосмисленням нагромаджених фактів, встановленням причинно-наслідкових зв'язків між ними, виявленням та впорядкуванням інформації щодо безпосередніх і віддалених наслідків репресій, яка міститься в наукових працях істориків, дослідників, краєзнавців.

Об'єктом дослідження є політичні репресії української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Предметом дослідження є історіографія політичних репресій української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Мета роботи полягає у комплексному вивченні історіографічного дискурсу та дослідженні головних етапів політичних репресій української національної інтелігенції 20-х – 30-х рр. ХХ ст. З'ясування стану та достовірності вивчення історії політичних репресій.

Для реалізації мети необхідно вирішити ряд **завдань** :

- дослідити джерельну базу, історіографії проблеми, що вивчається;
- проаналізувати стан дослідження проблеми та обґрунтувати її;
- визначити головні етапи розвитку історіографії проблеми;
- проаналізувати еволюцію історичного погляду на проблему масових репресій в Україні у радянській історіографії ХХ ст.
- подати дані про появу та розвиток історичних фактів у науковій літературі та публіцистиці Заходу та української діаспори;
- узагальнити та підвести підсумки щодо історіографічних даних досліджуваної теми.

Хронологічні рамки дослідження поділяються на дві площини. Перша з яких, відноситься до конкретно-історичної та визначається межами періоду 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Друга складова має суто історіографічний характер, що включає початок дослідження проблеми, а також охоплює сучасний розвиток історичних знань.

Географічні межі наукової роботи визначені територією УРСР, сучасної України, а також географією країн, де були видані наукові публікації української національної діаспори.

Практичне значення одержаних результатів магістерської роботи полягає в тому, що фактичний матеріал, теоретичні положення та висновки можуть використовуватись при підготовці узагальнюючих робіт з історіографії, можливість використати основні положення, висновки і фактичний матеріал для вивчення дотичних до теми проблем.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, 4 розділів і 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг основної частини роботи складає 77 сторінок машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перші серйозні кроки, пов'язані із новим концептуальним наповненням в контексті розробки масових політичних репресій міжвоєнного періоду, розширенням джерельної бази, використанням цілого ряду наукових методів та принципів, зроблені на останньому періоду «перебудови» Горбачова. Спочатку на сторінках періодики, наукової публіцистики, а потім й у монографіях та дисертаціях, розпочали активне вивчення даної проблематики [8]. Але ці «спроби» були лише спробами. Головні зміни в обговоренні проблематики репресіології відбуваються лише після здобуття незалежності Україною. Це не обмовка щодо терміну «репресіології», адже цей термін перетворився на важливу науку із власним наповненням, методами дослідження, вивчення інформації, ґрунтовним списком літератури та джерельною базою, а головне це – початок, який бере велика кількість напрямків досліджень (репресії як поняття, органи ВУНК-ДПУ-НКВС, та інші організації в запровадженні терору на місцях, політичний терор проти інтелігенції (технічної, творчої), селянства, нацменшин, духівництва, військових, працівників органів ДПУ, НКВС, прокуратури та інших) [2]. Відбулось розширення хронологічних рамок – 20-50-ті рр., а десь навіть – верхня межа сягає 1980-х. Міжвоєнний період виділяється окремо, адже саме тоді населення республіки зазнало найбільших втрат та горя від такої державної політики. В чому, на мою думку, полягає науковий інтерес для дослідників державного терору, так це в різкому збільшенні різноманітних напрямків дослідження, появи чисельних аспектів проблеми, які потребують подальшої розробки [10].

Найбільшу увагу привертає публікація докторської дисертації В. Коцура «Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-1930-х рр.: Історіографія», захищена в 1999 р. [46]. В ній головним чином зроблені висновки з деяких важливих аспектів досліджуваної цієї публікації. Щоб най-

краще ілюструвати основну базу історичних досліджень із зазначеної проблематики, прослідкувати рух думок в цьому напрямку, показати рівень її творчої активності на різних історіографічних етапах, докторант намагався відновити «зовнішнє оточення», яке заважало чи сприяло розвитку історичних концепцій з проблем соціально-політичної історії [12]. З цією метою джерело і дослідник розглядалися в дисертації під кутом зору того інтелектуального і духовного середовища, в якому вони існували, враховуючи менталітет епохи, її симпатії і антипатії в оцінках історичних явищ. Важливим постає історіографічний аналіз, на основі нових концептуальних підходів, літератури з проблем історії українського робітництва, селянства, інтелігенції, інших соціальних рівнів соціуму, і вивчення науковцем ролі партії комуністів, рад на різних рівнях суспільства, профспілок, комсомолу, інших громадських організацій, органів силового призначення, зокрема, НК-НКВС у формуванні терористичного, репресивного ладу. Особливо важливим надається четвертий розділ, який базується на вивченні історичної літератури про політичну систему радянського суспільства 1920-1930-х рр.

Зазначено, що історичні передумови, джерела й особливості виникнення, а також першопочаткові форми укорінення сталінського тоталітарного способу соціальної організації розкриваються в роботах лідерів і вождів революції, які з часом винищені як «вороги народу» за стандартними для тих часів звинуваченнями [17]. На думку науковця, найбільш ретельно участь репресивних органів у масовому терорі допомагають зрозуміти такі дослідники як Ю. Борисов, Г. Бордюгов, В. Козлов, М. Маслов, О. Хлевнюк [62]. Вони зосередили основну увагу на проблемі зародження сталінізму, формуванні тоталітарного радянського режиму. В українській історичній науці події другої половини 1920-х – 30-х рр., особливо масові репресії проти інтелігенції в цей період та місце і роль в них каральних органів, ще не знайшли достатнього наукового осмислення. Не можна не погодитись із даною тезою. Справедливо зазначено, що незважаючи на значний обсяг публікацій, в кінці 1990-х рр. зроблено лише перші спроби аналізу цієї проблематики. Ці публі-

кації, вважає В. Коцура, фахово досліджені вітчизняними науковцями, наприклад: В. Даниленком, С. Дібровим, Г. Касьяновим, С. Кульчицьким, І. Курасом, В. Марочко, М. Панчуком, Ю. Шаповалом, В. Ткаченко [63].

Важливе місце у вивченні репресивної сутності тоталітарного суспільства в Україні посідає, як зазначено в науковому дослідженні, дослідницька діяльність вітчизняних істориків та дослідників Г. Касьянова, О. Рубльова та ін [59]. Їх дослідження на значному фактологічному матеріалі ілюструють репресивні дії органів ВУНК, на вчених і наукову українську інтелігенцію, на ВУАН і суспільні та професійні організації інженерно-технічної інтелігенції. [39].

Відповідно до цього, повертаючись до перших років, коли Україна здобула незалежність, треба було перейти обов'язково до власного аналізу проблеми. В рамках окремих конференцій все частіше починає лунати проблемна тема. Символічним для першої половини 1990-х рр. в історіографічному розвитку проблематики з'являється праця міжнародної наукової конференції у Києві «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки» .

Також, привертають увагу, у зв'язку з використанням багатоджерельної бази та різноплановістю, багатоаспектністю дослідження нашої проблемної теми, доповіді і наукові розвідки П. Панченко «Тоталітарна природа держави і політичне коріння переслідування інакомислячих», Ю. Шаповала «Україна як об'єкт політичного терору (20-і – початок 50-х рр.)», Р. Пиріга, О. Гранкіної «Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело», А. Санцевича «Українські видатні історики під репресивним пресом сталінщини», Л. Шевченка «Інтелігенція України – жертва тоталітаризму», В. Гусева «Про депортацію групи української інтелігенції за кордоном у 1922 р.», С. Кокіна «Становлення тоталітарної системи та початок масових політичних репресій в УСРР 1920-1922 рр.» та ін [65]. З того часу отримає нове дихання такі процеси як пошук, нагромадження, аналіз та оприлюднен-

ня значного фактологічного матеріалу, який присвячений масовому політичному терору в Україні.

Цікавою з точки зору інформативності стала книга спогадів М. Хрущова Щоправда вона дещо не вписується в традиційну українську історіографію, але людина, яка фігурує в ній – цілком і повністю. Найбільш цінною в контексті досліджуваної нами проблеми є матеріали, що стосуються 30-х рр. В спогадах М. Хрущов зазначає, що партійне керівництво вважало – Й. Сталін не міг помилятися. Хоча арешти супроводжувались стратами, це ніде не пояснювалось і не оголошувалось, і тому, як сказано, М. Хрущов та його оточення багато чого навіть не знали. Безумовно, до такого виду джерел необхідно ставитись критично [62].

Джерельна база проблеми збагачувалась завдяки й опублікованим статистичним зведенням, які характеризують ступінь терору на той час. В світлі останнього з 1994 р. в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» розпочалась публікація різного роду наказів, звітів та статистичних даних згідно діяльності ВУНК при Раднаркомі України, про діяльність ДПУ УСРР на початку 1920-х рр [12].

Умовно було визначено основні змістовні групи, в межах яких за різними векторами був розвиток історіографії проблеми та розширення джерельної бази. Репресіологія представлена різноманітними напрямками та аспектами дослідження, різним рівнем «відповідальності» та достовірності оприлюдненої інформації. Детальний розгляд цього виру праць та напрямків, які з'явилися за перше десятиліття доби незалежності України, йшов в контексті наступної схеми. Необхідно зазначити, що певні її критерії та засади визначені за класифікацією, яку пропонує історик В. Нікольський Так, поява історіографічних фактів на тлі соціокультурних факторів в перше десятиліття доби незалежності України проходила в рамках умовно об'єднаних змістовних груп: 1) дослідження та аналіз архівно-слідчих справ та їх комплекс; якісне піднесення джерелознавчих та історіографічних праць, роботи статистичного та соціологічного змісту, бібліографія, мемуарна література

(М. Павлов, С. Білокін, Р. Подкур та ін.) [2]; 2) дослідження юридичного підґрунтя, процесу створення репресивного апарату, функціонування його механізму, а також вивчення місця та ролі партії, держави, органів держбезпеки та відповідного керівництва в створенні каральних органів й організації їх діяльності (В. Ченцов, М. Шитюк, Ю. Шаповал, О. Бажан, І. Винниченко та інших.) [63]; 3) наукові праці та розвідки за різноманітними аспектами та певними напрямками – економічна контрреволюція, репресії щодо технічної та творчої інтелігенції, селянства та інших соціальних груп, депортації, національні та галузеві аспекти репресій тощо (Є. Шаталіна, Н. Рубльова, О. Проскура, З. Лихолобова, В. Репринцев та багато інших) [59]; 4) загальне дослідження про історичні періоди доби СРСР (Л. Беренштейн, Ю. Шемшученко); 5) персоналії жертв комуністичного режиму (Р. Пиріг, А. Давидюк, О. Гранкіна, Е. Богацька та ін.). Необхідно одразу наголосити, що кожна праця певного історика може бути представлена як в одній так і іншій умовній групі, а іноді – й в усіх групах одночасно.

РОЗДІЛ 2

МІСЦЕ ТА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

2.1. «Класовий підхід» та репресії : ідеологічне обґрунтування

Ідеологізацією та політизацією займалося Українське товариство робітників науки і техніки, що сприяло соціалістичному будівництву. В колі організаторів були академіки О.В. Палладін, О.Н. Соколовський, М.І. Яворський, Д.І. Багалій, Л.В. Писаржевський, П.М. Супруненко, Д.О. Граве, К.К. Симінський, Є.В. Оппоков. Пінесені та ейфоричні настрої керувачів дуже швидко змінилися на нетерпимість і навіть підозрілість [10, с. 25]. Засновники сліпо керувались поширеними тоді ідеологічними догмами і через те, члени Товариства дуже часто давали негативні відгуки на праці своїх колег. Цей факт став приводом упередженого ставлення з боку влади до наукового доробку більшості талановитих дослідників [12, с. 505].

Варто зазначити, що члени Товариства також зазнали репресії з боку правоохоронних органів, навіть не беручи до уваги те, що вони були співучасниками дегуманізації культури й науки. У дослідників були різні погляди на процес ідеологізації науки, по різному вони і відносилися до нього. Велика частина з них підтримувала політичні зміни у закладах науки, з виправдовуванням і каяттям за допущені власні помилки, щиро прохаючи допомоги й методологічних вказівок у влади [13, с. 4]. Були й такі сміливці, що найбільше тверезо мислили, вчені відверто знущалися над вульгаризацією й перекручуванням марксизму. За приклад можна вважати виступ на зборах академіка Є.О. Патона, який просив вказівок, як застосувати марксистську методологію до електрозварювання. Академік зауважував, навівши приклади з технології виготовлення металевих діжок, що у цьому процесі його колектив ближче підійшов до практики соціалістичного будівництва, ніж партосередок ВУАН з його методологічними дискусіями.

Тиск ідеологічного характеру призвів до того, що фактично в усіх

академічних установах не лише гуманітарного, а й природничо-технічного профілю було введено «теми досліджень з марксистського напрямку» [22, с. 450].

Груба вульгаризація й дискредитація марксизму стала зовсім очевидною, а найголовніше, що відбулося величезне спрощення всього спектру наукових пошуків, перш за все у галузі україністики й суспільствознавства. Ідеологізація в науці спровокувала каринальні зміни у стилі й змісті наукової полеміки [27, с. 137]. В подальшому майбутньому частіше почали використовуватися псевдонаукові аргументи й апеляція до авторитету органів влади. Критику до наукових статей стали друкувати на сторінках партійних видань, а їх висновки розглядати як вирок вченим [31 с. 95]. Антинаукові докази набули поширення у практиці наукової полеміки і мали грандіозний вплив на подальшу долю наукових пошуків. На пленумі в червні 1933 р. ЦК КП(б)У М. О. Скрипника офіційно було звинувачено у націоналістичному ухилі й запропоновано покаятися у своїх помилках та «гріхах». Скрипник написав декілька варіантів листа з покаяттям, але жодне з них не ЦК так і не затвердив. Повністю незадоволений виступом наркома освіти П. П. Постишев у своїй промові заявив, що учасок, що недавно ним керував Скрипник, виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами. Не витримавши тиску тиску, Скрипник застрелився 7 липня. Після цього боротьба проти так званого «ухилу» набирала все більше і більше оборотів [32, с. 67].

Незабаром з апарату Наркомосу було «прибрано» 200 «націоналістичних ворожих елементів», звільнено з посад усіх керуючих обласних управлінь освіти й 90% районних, в тому числі 4 тисячі вчителів [32, с. 95]. Інститути чекала та ж участь адже з посад було звільнено 264 професори а також викладачів. Така «зачистка» стосувалася всіх, хто хоч мав хоч якісь стосунки до минулого наркома і був прихильником нового курсу. Отож, у довідці «Про науково-дослідну роботу кафедри нацпитання ВУАМЛІН» йшла мова про те, що її керівники змінил кафедру на «притулок

різних контрреволюційних націоналістичних елементів і пропагування націоналістичних теорій, що протягом років отруювали голови пролетарської молоді в вишах та інших навчальних закладах» [37, с. 45]. Було підкреслено, що «стан з кадрами аспірантури покращився лише після звільнення Скрипника, коли від керівництва й наукової роботи було усунено елементи націоналізму. Але, не зважаючи на це, на кафедрі залишилось лише два наукових співробітники, з яких один теж, як стало відомим потім, був «фашистом» [37, с. 78].

У наукових обробках співробітників кафедри було виявлено різну «націоналістично-буржуазну контрабанду». В творах Скрипника – антиленінську систему поглядів з національного питання, яка стала теоретичним підґрунтям націоналістичного ухилу, який очолював Скрипник, і способом руйнівної шкідницької діяльності українських контрреволюційних елементів на фронті культурного й радянського будівництва. У поглядах фашиста А. Річицького було відображено – буржуазно-націоналістичне висвітлення нації, а також її культури, відверте звеличування дрібнобуржуазних націоналістичних партій української території та українського буржуазного національного руху, наклепи на КП(б)У, націоналістичну підступну фальсифікацію історії пролетарської революції на Україні і тому подібне [37, с. 28].

У творах Юринця – філософські погляди Яворщини, пропагування фашистського волюнтаризму, відверте пропагування українського фашизму. У працях фашиста Сидоровича – не приховуване пропагування теорії щодо кордонів Польщі 1772 року, теорії «Соборної України», відрив теорії національного питання з метою перетворення на самодавлюче питання, буржуазно-націоналістичну поставу питання про самовизначення націй.

В роботах Гаврилюка – націоналістична концепція в питанні національного культурного будівництва на Україні, фашистське пропагування кордонів Польщі 1772 р., фальсифікація поглядів Енгельса на антисемітизм з метою відірвати антисемітизм від фашизму, буржуазно-націоналістичне

трактування питання про самовизначеність націй, про злиття воєдино, спроба підробити фактичні дані про боротьбу з націоналізмом на два фронти боротьбою лише проти великодержавного шовінізму і так далі. Щодо робіт Гірчака – апологію українського буржуазного національного руху, перекручування ролі Центральної Ради, замовчування небезпечних настроїв українського націоналістичного руху, відверта підтримка теорії націонал-більшовизму, оббріхування КП(б), підтримку боротьби проти партії Скрипника проти харківської парторганізації [36, с. 81].

Така буржуазно-націоналістична контрабанда не була виявлена вчасно кафедрою з національних питань. Так, лише у 1933 р. співробітники кафедри зрозуміли «свою величезну політичну вину перед партією і почали громити разом з КП(б)У націоналістичні теорії Скрипника та його школи. В цих змаганнях хотів брати участь і явний «фашист» Сидорович. Він мав на меті скрити свій контрреволюційний облік [36, с. 59]. У зв'язку з розформуванням кафедри національного питання у інституту філософії виникло важливе завдання «викрити остаточно теоретичні засади націоналістичного ухилю очолюваного Скрипником», далі «знищувати український націоналістичний елемент», викрити «будь-які прояви великодержавного шовінізму», що блокується з українським націоналізмом в спільних спробах відірвати Україну від СРСР. Цю роботу науково-дослідний інститут філософії ВУАМЛІН вже розпочав» [44, с. 120].

Таким зачисткам піддавалися не лише установи суспільних наук. Під час «рейду» до науково-дослідного інституту ґрунтознавства й хімізації сільського господарства було зроблено висновок, що «керуюча в інституті група А. Сліпанського й Т. Білаша намагалася «проштовхувати» свої контрреволюційні установки. Інститут з великим запізненням помітив групу «класово-чужих контрреволюційних і націоналістичних елементів», що вдерлися до відповідальних ділянок науково-дослідної роботи [40, с. 39]. Взяти лише 1935 р., з інституту було вичищено Малахова – що був колишнім дворянином, який у своїй роботі тверив, що «ґрунт ще зберігся в дуже

доброму стані, незважаючи на те, що він вже три роки у володінні колгоспами»; Задеру – спеціаліста–грунтознавця, як сина куркуля; Гольба – картографа, «як авантюриста»; Гордія – як учасника петлюрівських винищувальних загонів й т. ін.» В результаті кампанії проти «скрипниківщини» було остаточно згорнуто політику українізації [42, с. 168].

Також, непоправних втрат зазнала українська інтелігенція, що вважалася головним провідником (певною мірою також – ідеологом) даної політики. У цей час досить швидкими темпами почала зупинятися краєзнавча робота на місцях. Ліквідація профільних керівних центрів і закриття краєзнавчих періодичних видань згодом призвели до її остаточного занепаду. Радянська влада довірила керівництво краєзнавчим рухом музеям, але ті в свою чергу, через брак кваліфікованих кадрів були неспроможні виконати ті функції, а потім зовсім зазнали політичного тиску з боку влади [27, с. 92].

На кінець 20-х рр. Маріупольський окрісполком на третину скоротив фінансування місцевого музею, а наслідком перевірки «летючої бригади» з Будинку політичної просвіти стала стаття з наклепом у міській газеті «Приазовський пролетарій». В ній були заклики «покінчити з аполітичністю в музейній справі». Автори даного допису дуже обурило «убоге нагромадження у музеї якихось горщиків, експонування «Вісника імператорського товариства» та підозрілих фотографій «махновців», а також відсутність показу досягнень місцевої промисловості й відділу революційної справи». Окрім того, у 1929 р. музей перевірила комісія Наркомосвіти, яка таки помітила недоліки в роботі, але дуже суворих організаційних висновків не зробила.

Зовсім інша ситуація склалася у 1934 р. після чергової, в даному випадку вже анонімної, статті зі звичним «набором» звинувачень, що була надрукована у тій же газеті 30 листопада [26, с. 32]. Тепер директора музею І.П. Коваленка без сумніву назвали агентом класового ворога, колишнім есером і петлюрівцем. Особливо наголошувалося, що «в музеї краєзнавства до цього часу група чужих радянській владі людей використовує музей для

антирадянської роботи та антирадянських виступів». У Маріуполі ходили чутки, що І.П. Коваленко мав сміливість виступити проти будівництва «Азовсталі» на березі моря, застерігаючи, що заводський дим піде на житлові райони міста, чого йому й не пробачили [22, с. 540]. Надалі доля талановитого вченого залишилася невідомою. Подейкували, що він виїхав сам або ж був висланий до Молдавії, потім потрапив до Середньої Азії, де й помер. В архівах СБУ його справи не знайдено [22 . с. 487].

Видвинуті звинувачення в націоналізмі значної частини музейних працівників України знайшли яскравий відгук у періодичній пресі, яка стверджувала, що саме у цей час «в багатьох музеях... націоналістично-контрреволюційні елементи позивали свої кубла й використовували музеї для своєї буржуазно-націоналістичної пропаганди» [1, с. 18]. Проведені перевірки нібито виявили, що в кабінеті муміфікації музею Чернігова був створений так, що подавав не антирелігійну пропаганду, а відверту релігійну. Щодо відділу первісного суспільства і феодалізму, то тут не проявлялося жодного марксистського розуміння рабовласницького суспільства. «Класовий ворог орудував» у Конотопському музеї, який «названо ім'ям великого поміщика Лазаревського» [8, с. 85]. У музейній установі «створили спеціальні відділи церковний куток та козацтво, а ось матеріалів з історії комуністичної партії й революції пролетаріату там знайти було неможливо». На чолі музею у Прилуках «довгий час була донька попа, яка поповнювала експозицію експонатами на релігійну тему та портретами поміщиків замість матеріалів з колгоспного будівництва, розвитку МТС» [10, с. 37]. А завідуючим Новгород–Сіверським музейною установою, нібито, «збирався лише матеріал кунст–камерного порядку й зовсім не приділялося уваги збору матеріалів, що висвітлювали класову боротьбу в регіоні». Як було пікреслено в акті перевірки музеїв від 13 січня–7 лютого 1934 р., що ні один з перелічених музеїв не відповідає вимогам. Навпаки, в основу підбору експонатів покладена класово–ворожа буржуазно–націоналістична методологія».

Невідкладним завданням вважалася перевірка політичної, а також фахової кваліфікації працівників музеїв. Найголовнішим завданням було докорінно викрити буржуазно-націоналістичні елементи, що затесалися до музеїв і проводять там шкідницьку роботу. Реакція правоохоронних органів на такі недоліки не забарилася: деякий список музеїв було закрито з метою переобладнання експозицій, а музейні працівники – Б.К. Пилипенко, М.Я. Рудинський, Н.Х. Онацький, С.А. Таранушенко, І.Н. Капустянський та чимало інших були репресовані.

У 1938 р. багато провідних музеєзнавців були звинувачені в участі у вигаданій контрреволюційній організації «Музейний центр» і як наслідок репресовано, що звичайно негативно позначилося на рівні й масштабах наукових досліджень. У 1939 р. в 115 музеях України залишилося лише 155 штатних співробітників [15, с. 48].

Важливою і водночас трагічною сторінкою в історії української науки, але типовою для ситуації в цілому, була доля архівних установ. Упорядкування архівів у 1920–х–першій половині 1930–х рр. згенерувало деякі умови еволюції та розвитку історичної науки. Втім, остаточне ствердження адміністративно-командної системи стало причиною суттєвих змін в розробках досліджень архівістів в науці. Боротьба, що була розпочата у 30–ті рр. проти «націоналізму в буржуазії» спровокувала репресії в бік фахівців [18, с. 125]. У доповідній записці ЦАУ УСРР до ЦК КП(б)У у 1933 р., було зазначено, що за радянських часів, в силу певних традицій архівізму, на місцях мало уваги приділяли добору кадрів. В радянських архівах працювали фізично й розумово нездатні особи, часто люди класово–ворожі. Такі кадри, були безконтрольними, зовсім нічого не робили, або інтенсивно використовували документи бази проти пролетарської диктатури [25, с. 147]. А на нараді директорів історичних архівів Чернігівської області, яка відбулася 19–20 вересня 1933 р. повідомлялося, що архіви ще не проводили очікуваної роботи. Їх великим недоліком вважалося те, що вони не змогли перестроїтись на новий вектор в роботі, в них ще й понині панують старі

буржуазно–бюрократичні звички, апарат їх засмічений класово–ворожим елементом. Публікаційна робота, а також видавництво було ще заслабким, а в друкованих роботах окремих архівістів є збочення в галузі питання націоналізму. Обстеження стану архівів у 1934 р. начебто показало, що вони замість історичних досліджень займалися «контрреволюційною діяльністю» [25, с.340].

Так, цілу низку вагомих недоліків було знайдено в роботі Чернігівського обласного архівного управління й обласного історичного архіву, керівники яких «цілком довірилися на відомого спеціаліста буржуазії Федоренка, поклавшись на його неконтрольоване відання ряд основних галузей в роботі. Це спровокувало вагомі зміни в методології, які вважалися збоченням і розглядалися як шкідливі дії. Як висновок у обласному історичному архіві Чернігова, як було зафіксовано у підсумковому документі, підготовка кадрів, що була найважливішою ділянкою роботи опинилася в руках старого буржуазного спеціаліста Федоренка, який організував все навчання молодих кадрів в бік буржуазного техніцизму [28, с.158].

Окрім того, «напротязі багатьох років цей архів був в руках класово–ворожих, контрреволюційних елементів. Свого часу на чолі архіву був фашист Дубровський. Українські буржуазно-націоналістичні контрреволюційні «історики» віддавали велику увагу цьому архіву, змінюючи його на куток своєї роботи [16, с.158]. Цей архів став «притулком» завдяки своїми матеріалам, різних націоналістів (Шевелев) і одвертих контрреволюціонерів (Науменко)». Далі йшлося про те, що «вся практична робота обласного історичного архіву до останнього часу великою мірою була справжньою ворожою, буржуазною методологією, яку протягував старший науковий робітник Федоренко, користуючись з недостатньою пильністю зі сторони керуючих обласним архівним управлінням, а також обласним історичним архівом» [26, с. 115]. Було підкреслено, що «особливу увагу варто звернути на очищення історичних архівів від рештків соціально-чуждих і класово–ворожих, зокрема, буржуазно–націоналістичних елементів», а

«старшого наукового робітника облістархіву Федоренка П.К., незалежно від наслідків розв'язання справи у відповідних органах, зняти з роботи в архіві». З таким же ентузіазмом сворвались наклепи на інші архівні установи, а разом з ними на їх співробітників. Наприклад, працівники Ніжинського архіву, начебто писали статті й подавали на радіо доповіді «методологічно не витримані, з протаскуванням буржуазно–націоналістичного мотлоху» [26, с. 98].

Грубі «політичні помилки» було знайдено у документних виставках, що були влаштовані у Глухівському і Конотопському архівах, де «протягувалася буржуазно-націоналістична пропаганда», наукові доробки архівістів розцінювали як «суцільну контрабанду буржуазно-націоналістичних і інших шкідливих теорій». Як зазначалося в матеріалах обстеження Київського архіву давніх актів від 31.01–03.02.1934 р., з цією установою «... свого часу були тісно пов'язані й керували ним Грушевський М.С., члени СБУ – Гермайзе, Міяковський, його соратник націоналіст Романовський, фашист Дубровський» та ін. У блоці з ним було й товариство «Нестора–Літописця», яке по суті було блоком націоналістично–контрреволюційного табору істориків всіх мастей», що й зумовило шкідницьку діяльність архіву [36, с. 85].

Такими ж невтішними були й висновки, що характеризували діяльність Полтавського історичного архіву, зроблені за матеріалами перевірки від 07–09.02.1934 р. Як зазначалося в цьому документі, «від самого початку свого існування Полтавський архів був одним з осередків української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Це був один з маневрів... її ідеологів. Потерпівши розгром в одвертому бою, частина з їх не емігрувала за кордон, а посідавши по різних затишках наукових установ, розпочала підготовку реванша, маскуючись корисною науковою діяльністю» [39, с. 120]. Організатором архіву в 1920 р. був дворянин – поміщик Ліщина-Мартиненко, пізніше висланий до концтаборів на далеку північ. Завідувач історично–революційним відділом, а потім історичним архівом при губархіві контр–

революціонер Щепотьєв так само пізніше засуджений і висланий. Головою експертної комісії, що відала очищенням архівних матеріалів від макулатури, керував член СБУ Бузинний, пізніше засуджений і висланий.

На основі подібних перевірок різних архівів було зроблено висновок, що в системі роботи архівних установ до останнього часу діяли буржуазно-націоналістичні, фашистські елементи, окрім того вони ще, скоріше за все, є, а тому основним завданням є їх повне знищення і викорінення. Випекти цю спадщину і поставити документальну базу... на бойовий пост широкого обслуговування Марксо-Ленінської історичної науки є першочерговим завданням» для українських архівів. Невдовзі мережа цих установ зазнала страшного розгрому, а талановиті науковці-архівісти П.К. Федоренко, М.М. Бужинський, В.В. Дубровський, В.С. Євфимовський, Ф.А. Герасименко, Б.М. Шевелів [39, с. 90] та інші були репресовані, що завдало непоправних втрат розвитку історичних досліджень в Україні. Науковий доробок багатьох вчених у 30-ті рр. було кваліфіковано як «буржуазно-націоналістичний мотлох». Публікації попередніх років переглянули спеціальні комісії, внаслідок чого переважна їх більшість потрапила до індексу заборонених творів [39, с. 130].

З початком 1934 р. у центральній та місцевій пресі з'явилися пропагандистські настрої, щодо необхідності «викорінити буржуазно-націоналістичні зборища» з провідних навчальних закладів України та знищити «зграї махрових українських націоналістів, що тривалий час проводили свою роботу в інститутах, прощтовхуючи контрреволюційну ідеологію в друкованих виданнях... та вели пропаганду фашистських ідей». Невдовзі значна частина співробітників кафедр та викладачів інститутів зазнала переслідувань і незрозумілих репресій за звинуваченням у «буржуазно-націоналістичних та фашистських збоченнях», що зрештою спричинило занепад науково-дослідної роботи в Україні [27, с. 150].

Так само, паралельною розправою стала розправа з місцевими «прихильниками» буржуазно-націоналістичного ухилу Скрипника, що

спричинив вагомим послаблення науково–педагогічного потенціалу провідних вищих навчальних закладів України [23, с. 104]. Як висновок, у 1933-34 навчальному році через нестачу педагогів у деяких інститутах зовсім не викладалася навіть історія СРСР. Викладачі, які були взяті на роботу в 1933 р., не мали фундаментальної підготовки й не забезпечили якісного викладання доручених їм курсів [26, с. 43]. Звичайно що таких співробітників було звільнено ще до закінчення навчального року та ще й звинувачено у «проведенні шкідницької роботи». Отож зовсім не дивно, що під час перевірки знань студентів було виявлено великі прогалини та недоліки. Наприклад, на III курсі історичного факультету Чернігівського інституту народної освіти при перевірці мовної грамотності 80% студентів одержали незадовільні оцінки, мовно–літературного факультету - 40%. Аналогічна ситуація склалася й у низці інших вищих навчальних закладів України [32, с. 60].

2.2. Масовий терор проти інтелігенції : хроніка подій

Дисидент радянських часів, а також відомий публіцист та публіцист І. Буніч писав, що : коли ми порівнюємо певні події з нацистським геноцидом по відношенню до євреїв, то треба сказати, що фашистські загарбники були більш гуманними на своїй території. А отже, ворога було виявлено чітко. Якщо тобі довелося народитися євреєм - ти ворог, якщо ні, то вважай, що пощастило. Доля вирішувала хто народився щасливим. Гучні терміни, такі як «буржуй», «ворог народу», «кулак», «підкуркульник» та інші – застосовувались до кого завгодно і не у визначеній кількості. Вище сказане і є основною відмінністю між вибраним і масовим терором [5, с. 129].

Під час керування державою Сталіна, 1921-1953 роках, на території СРСР, за статистичними даними російського історика РАН В.Земського, засудили 3,77 млн чоловік, з цієї кількості людей, вищою мірою покарання було засуджено - 643 тисячі осіб, в силку було відправлено 765 тисяч осіб. Ці дані були взяті з довідки, що були підготовлені прокурором Радянського

Союзу, 1954 року на ім'я Микити Хрущова [15, с. 148]. Але важливо те, що крапка відліку починається у 1921 році, коли запал червоного терору почав згасати, а об'єкти більшовиків 1918-1920 років під час активного застосування інституту арештантів і масових репресій, не бралися до уваги зовсім.

Земськов так само не бере до уваги селян, що були розкуркулені, репресованих, а також жертв голодомору 1932-1933 років. Під керівництвом Сталіна і Політбюро ЦК ВКП (б) по т. н. «Сталінських розстрільним списками» було винесено вирок 4 893 особам (1937-1938 роки - 43 768 осіб, 1940-1950 роки 1125 осіб), в основному ці люди були членами управлінських структур, в тому числі НКВС і РСЧА. Більшість з них було репресовано. Лише за 1937-1938 роки померло 78% членів ЦК ВКП (б) [15, с. 148].

Жорстокій зачистці підпали члени НКВС. В роботі з гучною назвою «Велика брехня ХХ століття» Земськов повідомляє, що основна кількість заарештованих (в цілому, не тільки за «політичними» статтями) перебували у ГУЛАГу у 1950 році - 2,56 млн осіб. Важливо зазначити, що деякі дослідники навмисне применшували констатовані факти, хоч вони і мали велике значення. Цей факт не може не навівати розумні сумніви на результати досліджень співробітників Російської академії наук [61, с. 80].

Так за підрахунками незалежних від влади західних і російських істориків, число жертв часів сталінізму визначається в декілька сотень разів більша аніж та, що наводив В. Земськов. Як приклад, багаторічний радянський політичний в'язень О. Солженіцин звласних спостережень та досліджень, в книзі «Архіпелаг ГУЛАГ» [35, с. 245] констатує набагато реалістичнішу кількість жертв режиму Сталіна. Дослідник наводить цифру в розмірі 66 мільйонів людей, а за оцінками зарубіжних істориків він визначає цифру між 45 млн та 80 млн репресованих жертв [57, с. 120].

Засновник терміну «демоцид», відомий історик та дослідник Р.Руммель в одній з багатьох своїх робіт «Смертельна політика:

Радянський геноцид і масові вбивства з 1917 року», досить вміло пояснює всі підрахунки та визначає яка кількість стала жертвами режиму сталінізму. Серед цивільного населення розміром в 51 мільйон 755 тисяч осіб, з них біля 40 мільйонів загинуло або засуджені до розстрілу в таборі ГУЛАГу, при цьому він посилався на великий масив джерел [57, с. 105].

Термінологія що стосувалася репресій використовувалась в СРСР тільки через те, щоб була змога визначити яким методом карати людей яким було винесено вирок антиреволюційного елементу і ворогу народу. Чистки зумовлювалися жагою партійного керівництва позбутися інакодумців, щоб утвердити владу Сталіна [61, с. 23]. Проти інших соціальних груп використовували іншу репресивну політику. В основному ті, що звинувачувалися в діяльності з прихованими політичним мотивами або протистояли радянській владі і політиці Комуністичної партії [38, с. 96].

Також величезна кількість зачисток були зображені як викорінення можливості роботи шпигунів та саботажства, якщо допускати можливу війну з Німеччиною. Суспільство було сконцентровано на репресіях щодо лідерів Комуністичної партії і проти державних службовців. Організовані репресії цього періоду проходили разом з тяжкими порушеннями державних органів закону СРСР [49, с. 58].

Але, маса репресій стосувалась і інших гілок суспільства, таких як інтелігенція, селяни, а особливо, тих, що вважали куркулями – невинувато заможними [49, с. 78]. Масові репресії НКВС були спрямовані також в бік сформованих етносів та етнічних гілок, які носили назву «п'ятої колони».

Виходячи з гучної промови М.Хрущова «Про культ особи і його наслідки», що було озвучено на XX з'їзді КПРС у 1956 році, та досліджень сучасності, велика кількість висунутих звинувачень, й навіть ті, що звучали на Московських процесах, були примусово озвучені, зачасти отримані в наслідок знущань та тортур, а також з впливу вільного трактування статті 58 Кримінального Кодексу [40, с. 34].

З цієї статті виходить, що засудженим були приписані

контрреволюційні злочиння. Судові процеси часто заміняли трійки НКВС. Десятки тисяч громадян було звинувачено за видуманими доказовими фактами у різних політзлочинах [49, с. 50]. Більшість громадян померли у робітничих таборах через хвороби, голод та виснажливу працю. Великі за свої масштабом політично змотивовані вбивства насьогодні трактується терміном «демоцид» або «політцид».

По смерті Леніна у 1924 було створено декілька груп всередині керуних партій, і було ясно, що кожне з цих угруповань претендувала на владу. Товаришу Троцькому протистояла основна кількість керуних країни на чолі з Зінов'євим, Каменєвим і Сталіним, умовно названа «трійка». Конфлікт спровокувало те, що Троцький всесвітня революція мала статися і окрім того, він всіляко сприяв їй. Але Сталін стояв на концепції побудови соціалізму в одній державі. Варто зазначити, що справжньою причиною конфлікту стала боротьба за концентрацію всієї повноти влади в руках Сталіна [40, с. 12]. В результаті Троцький був відсторонений від усіх посад, що він займав. Його сторонників чекала та сама участь, їх було витіснено від керівництва Партії і країни. Троцькізм тут же був оголошений ворожий ленінізму дрібнобуржуазною течією. В 1920 році до нього приєднуються Зінов'єв і Каменєв, які після розвалення Сталіном так званої «Нової опозиції» швидко втратили владу. У 1926 році вище вказану трійку було виключено з політбюро. Супроти «троцькістів» і «зінов'євців» розпочалися справжні гоніння і репресії. 1929 року, в лютому місяці Троцький був гнаний за кордони Радянського Союзу, а в 1940 його вбив агент НКВС [40, с. 43].

За 1934-1936 роки з числа партії було вигнано 18,3 % із 1916,5 тисячі її членів. Велику кількість з їх числа заарештували, а потім розстріляли. Наприклад з 1966 делегатів «З'їзду переможців», 1108 було заарештовано й більшість із них розстріляні. Пізніше чистки торкнулися також і органів НКВС - з 1 жовтня 1936 р. по 15 серпня 1938 р. було арештовано 2273 людей, з них за «контрреволюційні злочини» - 1862. Після приходу до влади Берії за 1939 рік до них додалося ще 937 громадянани [52, с. 126].

Сталіну і партійному керівництву для реалізації колективізації на селі потрібно було мати опору. Сталін чітко розумів, що основним ворогом його планів був клас заможних селян, через те партія брала курс на ліквідацію куркульства. Сталін закликав до «ліквідації куркульства як класу». Така передбачуваний хід за принципом «разделяй и властвуй» був розрахований так, аби заможний селянин був відсторонений від бідняків [57, с. 94]. Але точно сказати хто мав відношення до куркульства було досить важко. Вважали, що куркулі мали більше засобів виробництва, ніж середня ланка, тому в них був присутній факт найманої праці. Підраховали, що цей відсоток становив 5 частину селян. Але уряд зображував куркулів як «кровопивців-лихварів» та «експлуататорів» своїх односельців рідко відповідало дійсності [57, с. 23].

Ті, які вперто супротивились розстрілювались на місці або ж вивозились в табори, де були закатовані, на Північ або ж до Сибіру. Іншу частину залишали всього майна (і навіть житло з всіма особистими речима), вони більше не мали змоги працювати в колгоспах, коротше кажучи, залишені помирати. Свого піку розкуркулення дійшло зимою у 1929-1930 роках [57, с. 37]. Однією з поширених форм була депортація. Сотнями тисяч селяни разом зі своїми сім'ями були вигані зі своїх будинків. Далі, всі ці громадяни були погружені, як скот, до товарних вагонів та вивезені за десятки тисяч кілометрів на Північ, там їх лишали напризволяще у холодній арктичній пустелі. Звичайно, що їм не залишали ні їжу, ні місця притулку. Українські селяни просто мільйонами були вислані завдяки радянському політиці, що проводилась 1930ті роки. Близько 850 тисяч заслани до Півночі, і більша частина з них померло від катувань та тяжкої праці. Але найстрашнішим способом позбутися класу українських селян став Голод у 1932-1933 роках [50, с. 280].

Репресії вмотивовані релігійними переконаннями проходили декількома етапами. Найбільші втрати в 1939-1940 рр. були на Західній Україні через релігію. Як відомо, саме в цій частині України найбільш

високий релігійний рівень. З історичних фактів відомо, що в період сталінського терору повністю знищувались активні віруючі, релігійні фанатики, а також культові споруди [69, с. 67].

З 1929 року починається безпричинний процес проти так званої «Спілки Визволення України». Таємна націоналістична організація, що мала назву «Спілка визволення України» за свою діяльність отримала звинувачених 45 осіб. До їх числа відносили відомих вчених, талановиту інтелігенцію. «Викритому» угрупованню приписували за мету: з допомоги зарубіжних країн, сил емігрантів, заохочення українських селян проти політики колективізації [69, с. 29]. До цього списку додавалось ще й вбивство Сталіна та політичне коло оточення, а також зазіхання на відокремлення території України від Радянського Союзу.

Для того, щоб вирішити питання форсованої індустріалізації треба було організувати велику кількість технічного складу. Великою проблемою стало те, що маса робітників були тими неписьменними селянами, а отже не мали достатньої кваліфікації щоб працювати з технікою високого рівня. Хоча варто зазначити, що весь СРСР був в залежності від інтелігенції, що мала справу зі складною технікою, яка залишилась ще з часів царювання. Такі професіонали дуже часто не серйозно сприймали радянські заклики, більше того відносились досить скептично [1, с. 18]. Комуністична партія, яка поширилась в громадянській війні, вважала всі неполадки, які виникли в процесі індустріалізації, як навмисне бастування, в результаті чого було створено кампанію, що мала протидіяти так званому шкідництву. До справ шкідництва, бунту та саботажу відносились такі звинувачення:

- Неправдиві статистичні дані щодо бюджету та фінансових розпоряджень у Радянському Союзі. А це означало, міжнародний авторитет було підірвано;

- Бунт, що вчинено на замовлення зарубіжних країн, що проявлявся у поганому розвитку фабрик, не дотримання норми пропорцій у

напівфабрикатах, а це загрожувало підривом економіки Радянського Союзу, а також повне незадоволення партії;

- Повне винесення насіння через його отруєння. Навмисне шкідництво в сільськогосподарській галузі;

- За наказом іноземної розвідки нерівномірне розподілення товару між районами. За рахунок цього в одних районах були надлишки, а в інших дефіцит.

Найгучніша справа проти «бунтівників» - шахтинська справа Донбасу 1928 року. Було звинувачено керівника та 53 інженерів в навмисному шкідництві, утворенні бунтівного товариства. З цього числа 11 чоловік засудили до розстрілу. 1930 року розслідується справа Промислової партії. Державний обвинувач був прокурор Криленко (було розстріляно у 1937 році). Обвинувачення були висунуті представникам так названої «буржуазної інтелігенції». Їм було приписано саботаж індустріалізації Радянського Союзу, робота на іноземну розвідку, співпраця з іноземною військовою інтервенцією в СРСР. Іноземним технічним фахівцям була приписана шпигунська діяльність в Радянському Союзі. Звичайно, що гладко процес не проходив [9, с. 59].

Справа Трудової селянської партії. Діяльність «контрреволюційної есерівсько-куркульської групи Чайнова - Кондратьєва» розгорнулася в 1930 році. Об'єктам звинувачення приписали Обвинувачуваням приписувався саботаж в галузі сільського господарства, а також індустріалізації.

Справа «Союзного бюро». Судові дії над колишніми меншовиками відбилися в березні 1931 року. Звинуваченим приписувалась протидія в сільськогосподарській діяльності, а також співпрацю з іноземною розвідкою [9, с. 62].

«Пулківська справа». Сфальсифікована справа Народного комісаріату внутрішніх справ по відношенню до науковців Української РСР. Їх звинувачували в «участі у фашистсько-троцькістсько-зінов'євській

організації». Їм приписали спробу терористичного акту супроти керівництва Радянського Союзу та також шкудницьку діяльність[9, с. 72].

Піком інтенсивності сталінські репресії сягають у 1936-1938, коли Народний комісаріат внутрішніх справ очолив Єжов М.І. Цей період в історії став відомим під назвою «Єжовщина», або «Великий терор». Початок масових репресій спровокувало вбивство Сергія Кірова 1 грудня 1934 р.

Трагічною сторінкою історії Української РСР є винищення владою СРСР цілого покоління української інтелігенції, що увійшло в історію під назвою розстріляне відродження. Кульмінацією дій сталінських репресій стало 3 листопада 1937 року, коли «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком Трійки були розстріляні понад 100 представників української інтелігенції, в їх числі Л.Курбас, М.Куліш, М.Яворський, В.Чеховський, В.Підмогильний, П.Филипович, В.Поліщук, Г.Епік, М.Ірчан, М.Вороний, М.Козоріс, О.Слісаренко, М.Яловий та багато інших [1, с. 18].

У 1938 році було розстріляно Гната Хоткевича та Василя Верховинця. На кінець 1930го року така ж доля спіткала за різними даними від 200 до 337 бандуристів.

Цей трагічний епізод в історії України отримав назву «Розстріляного відродження» - духовне, культурно-літературне та мистецьке покоління 1920-х і 1930-х рр. ХХ ст. в радянській Україні, їх творчі плоди були високохудожніми творами у розділі літератури та філософії. Захоплюючі картини в розділі живопису. Музика, театр, кіномистецтво все це творче багатство повністю знищувалось за час великого терору.

Масове винищення інтелігенції Української РСР прийнято вважати травень 1933 року, а саме 12-13 травня. В цей період заарештували Михайла Ялового і покінчив життя самогубством Микола Хвильовий, у недобрій пам'яті харківському будинку «Слово» [18, с. 125].

Кульмінаціями діями репресивного режиму СРСР прийнято вважати масові розстріли «контрреволюціонерів», що були організовані перед 20

річницею жовтневого перевороту. Отож, 03.11.1937 року в урочищі Сандармох по розпорядженню трійки було засуджено до страти в'язнів Соловецької тюрми у великій кількості. В список «українських буржуазних націоналістів», які були розстріляні 3 листопада, увійшли такі митці: Л.Курбас, М.Куліш, М.Яворський, В.Чеховський, В.Підмогильний, П.Филипович, В.Поліщук, Г.Епік, М.Ірчан, М.Вороний, М.Козоріс, О.Слісаренко, М.Яловий та багато інших. Варто підкреслити, що в загальній кількості лише за одну добу через рішення несудових органів до страти було засуджено сотні представників української інтелігенції, що були цвітом української нації [18, с. 126].

Не можливо надати точні фактичні дані про кількість репресованої української інтелігенції під час сталінських репресій періоду Розстріляного відродження. Можливо лише припустити. Але з деяких даних ця цифра сягала сягало 30 000 осіб.

Але не дивлячись на це, можна виявити приблизну кількість репресованих письменників: за допомогою наявності їх публікацій з початку та кінця 1930-х років. Якщо довіряти даним, що подала організація «Слово» (Об'єднання емігрованих українських письменників), які були надіслані 20 грудня 1954 року Другому Всесоюзному з'їздові письменників, то в 1930 році свої твори видавало 259 письменника, а наприкінці 1938 року їх кількість зменшилась до 36, це всього 13% . За інформацією, що в деяких даних пише організація «Слово», з 223 письменників 192 що «зникли» було репресовано (їх розстріляли або ж засилали до таборів, де перебачувався подальший розстріл або смерть від каторги). 16 з них вважаються зниклими безвісті, 8 покінчили життя самогубством [18, с. 124].

Ці страшні цифри були узгодив мартиролог українських письменників «Олтар скорботи» (засновник - Олекса Мусієнко). Він нарахує 246 письменників, які стали жертвами часів сталінського терору. Ці дані вже більше ніж вдвічі перевищують ту кількість вказаних українських інтелігентів, репресованих за часів панування інших режимів Наприклад за

період німецької окупації 55 осіб, за епоху Брежнєва 29 осіб, в часи Російської імперії 11, а в Австро-Угорщині 3, і це тільки приблизна кількість [18, с. 125].

Таких даних дуже багато. Але варто розуміти, що це лише приблизні дані, точна кількість репресованих письменників, митців, літераторів і так далі, сягає набагато більшого числа, ніж прийнято вважати.

2.3. «Великий терор» в історіографічному дискурсі

Після отримання незалежності Українською державою у громадськості зростає інтереси до національного минулого, до фактажу, документів, які довгий час не згадувались. Відкритий доступ в архіви до облікових даних дали змогу історикам і дослідникам історії показати інші факти історії України, такі, як масові політичні утиски та придушення проти виділених верств країни, таких як інтелігенція в радянській Україні у 20-х - 30-х роках ХХ століття [20, с. 677]. Вивчення та аналіз цього науково-історичного пласту дає змогу краще вивчити та удосконалити знання й уявлення про складне соціально-політичне життя радянської України 1920-х - 1930-х років, прийти до висновків, якою була роль народної освіти у збереженні національно-державних традицій українського народу. Тоталітарний режим, його продукт – політичні репресії – відчутно вплинули на українське суспільство 30-х років минулого століття [20, с. 679].

В Українській державі виходило багато праць, які тематично присвячені національному та культурному розвитку 1920-х – 1930-х років та процесу «українізації». Деякі автори здійснювали спробу аналізу ролі та місцю інтелігенції в цьому перебігу подій. Ці наукові дослідження, які існують, мають дуже різну історіографічну цінність. Наукові праці, які писали в радянську епоху, в силу тих односторонніх методологічних традицій, що домінували у вітчизняній історичній науці, важко назвати правдивими та об'єктивними [2, с. 35]. Наукову важливість вони виявляють лише в основному за рахунок збирання та зберігання фактичного складового

матеріалу. Що стосується наукових праць, які були написані після отримання незалежності, то автори цих робіт, звертали основну увагу тільки на конкретні аспекти проблеми. Таку ж думку можна висловити і щодо зарубіжних дослідників цієї тематики. Через велику кількість наукових історичних праць, що стосуються досліджень частини політики коренізації, аналіз історіографії питання спрямоване на проблему ролі інтелігенції як об'єкта і суб'єкта політики українізації.

Історіографію по досліджуваній темі можна умовно поділити на п'ять періодів:

- перший етап – 1920-і – початок 30-х рр;
- другий – середина 30-х – середина 50-х рр;
- третій – кінець 50-х – середина 80-х рр;
- четвертий – кінець 80-х – 1990-і рр;
- п'ятий етап – сучасність.

Перший період характеризує практично повною відсутністю робіт дослідників історії. Замість цього є багато публікацій політичних діячів тієї доби, в яких ілюструються аспекти участі інтелігентів в українізаційних процесах, як факт суспільного та культурного життя. Г. Гринько, тодішній нарком освіти УРСР, був одним із перших, хто підіймав питання участі інтелігентів розвитку української культури [4, с. 25]. Його наступники на посаді О.Шумський та М.Скрипник розглядали цю проблему ще більш глибоко і різнобічно [37, с. 50]. Наприклад, М.Скрипник не лише ілюстрував проблемні питання участі інтелігентів в національних та культурних процесах, а також зокрема процесу «українізації», натомість він дослідив її активну участь в обговоренні важливих проблем української національної культури та її розвитку. Праці Я.Ряппо, який тривалий час обіймав посаду заступника наркома освіти УРСР викликають великий інтерес [4, с. 25]. Суттєвий розділ в його роботах прив'язан до проблеми розвитку нових елементів тобто радянських інтелігентів. Широке коло питань затронули також публікації В.Затонського та А.Хвилі і В.Солодуба, які займають високі

посади в наркоматі освіти УРСР. Частка інтересу для дослідження становить також праця Я.Звігальського, М.Іванова, А.Козаченка та ін. Аналіз перших двох досліджень містить статистику про інтелігентів того періоду. У роботі А.Козаченка дано обачливу оцінку позицій, яку займала українська інтелігенція в культурному та суспільно-політичному житті республіки [5, с. 129].

На початку 30-х років ілюстрація участі інтелігентів в процесах «українізації», у добромu значенні цього визначення, фактично припиняється, замість цього починається безпрецедентне її обвинувачення в націоналізмі. Це поєднували не тільки з процесами Союзу визволення України, але й також із змінами ставлень та настроїв тодішніх комуністичних управлінців до реалізації програми «українізації» [3, с. 139]. Активні українізаційні зусилля інтелігенції тепер йменуються контрреволюцією, ідеологічним саботажем тощо, наголос починає робитись на українському націоналізмі, боротьба з яким стає більш важливіша, ніж з російським шовінізмом [4, с. 20].

Подібні акценти притаманні не лише для верхівки компартійного і державного керівництва, але й для нижчих чинів і самих представників прорадянськи налаштованої інтелігенції. Серед праць, виданих у середині 30-х рр., варто відзначити збірник «На фронті культури», в якому висвітлюються основні моменти тодішнього культурного життя і відповідно місце інтелігенції в ньому. Певний інтерес представляють видані в Росії у цей період роботи А.Бейліна, присвячені проблемам підготовки кадрів. Хоча його працям притаманна значна заполітизованість, автор намагався підкреслити успіхи радянської влади [25, с. 278].

Ці дослідження становлять певний науковий інтерес в силу наявності великого статистичного матеріалу, який автор використав для висвітлення змін в складі інтелігенції. З кінця 1930-х років, коли радянська «українізація» повністю дійшла до свого фіналу, всілякі згадки про неї і участь в ній інтелігенції зникають не лише із сторінок періодики, але й статей, присвячених національному та культурному розвитку України. Дозволялось

висвітлювати лише антирадянські дії українських націоналістів та підкреслювати успіхи більшовістської влади у розвитку української культури і вихованні нових кадрів. Така ситуація тривала аж до «хрущовської відлиги», що розпочалась у другій половині 1950-х років. Тоді «українізація» почала не лише згадуватись українськими авторами, але й позитивно оцінювались її досягнення [15, с. 48].

Звичайно, подібні праці не були позбавлені радянського ідеологічного змісту. Одним з перших таких досліджень стала монографія О.Слуцького «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926 – 1929 рр.), в якій автором певна увага була приділена проблемі комплектування вищих органів державної влади та управління національними кадрами [5, с. 120]. О.Слуцький також розглянув і національний склад робітників і службовців 1920-х рр., скориставшись переписом населення, проведеним у 1926 році. Однак проблеми ролі і місця інтелігенції в українізаційних процесах на сторінках цієї монографії не розглядались. Не приділили їй уваги також у монографії Б.Бабія «Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.)», в якій було висвітлено «українізацію» державного апарату. Окремі аспекти культурного розвитку 1920-х років, питання українізації було піднято в монографіях Г.Шевчука та Г.Ясницького.

Близькі до цих робіт були також праці І.Золотоверхого, М.Гриценка, Ю.Курносова і О.Бондаря та інших. Об'єктом уваги тодішніх дослідників були переважно проблеми формування нової радянської інтелігенції та її діяльність, що була спрямована на розвиток саме радянської культури, без акцентів щодо національних особливостей [5, с. 105]. У цей період з'являються також видання, присвячені окремим представникам українського національного відродження, в тому числі й реабілітованим. Окремі автори намагались відступити від радянських канонів. Зокрема, ця спроба була здійснена І. Дзюбою в його книзі історико-публіцистичного характеру «Інтернаціоналізм чи русифікація» [5, с. 56]. В даній праці відведено значне

місце інтелігенції і її місцю в національнокультурному житті України. Автор простежив зміни в національній політиці більшовиків впродовж п'ятдесяти років і досить аргументовано довів, що в Україні на зміну політиці «українізації» прийшла політика русифікації. На жаль, ця книга не могла бути видана в Україні за радянських часів, тому вона вийшла друком в 1968 році у видавництві «Сучасність» (Нью-Йорк – Мюнхен) і була перевидана в Україні тільки після проголошення незалежності.

В другій половині 60-х років, із закінченням хрущовської «відлиги», ідеологічні табу починають знову набирати силу. Проблеми реалізації політики українізації стають «непопулярними» серед істориків. Замовчуються і багато імен представників інтелігенції, які внесли вагомий вклад в розвиток української культури. Українська історична наука перебуває в провінційному стані [31, с. 147]. Українські історики в основному наслідують ті сюжети і схеми, які розроблялись московськими дослідниками. Наочним прикладом в цьому ракурсі є праці російського історика С.Федюкіна, який займався питаннями історії інтелігенції 1920 – 30-х років. Його роботи «Советская власть и буржуазные специалисты» і «Великий Октябрь и интеллигенция: из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма» [61, с. 65] та інші, довгий час були для багатьох українських дослідників своєрідним «еталоном». Питання участі інтелігенції в культурних процесах в цей період досить рідко були предметом вивчення. Вони розглядались як складова частина історії культури, освіти тощо. На фоні ряду доволі заідеологізованих публікацій, досить незвично виглядало дослідження С.Білоконя «До історії вищої художньої освіти на Україні». Автор висвітлив історію Української академії мистецтв, проаналізував її роль у сфері виховання українських митців [2, с. 35].

Набагато більше уваги приділяють дослідники інтелігенції впродовж 1980-х років. У цей час вийшли друком монографії В.Даниленка, В. Білоцерківського та ін. Розгляд проблем інтелігенції в них відноситься до основній тематиці. Своєрідним підсумком досліджень питань історії

інтелігенції 1920-х – 1930-х років стала праця Л.Ткачової, яка здійснила спробу висвітлити проблеми формування і діяльності інтелігенції УСРР. В 1988 році з'являється колективна монографія, присвячена питанням історіографії та методології вивчення інтелігенції. Проте як і вищезазначені праці, вона цікава нині лише з точки зору історіографії та накопичення фактів. Спроби об'єктивного висвітлення історичних явищ спостерігаються лише з кінця 1980-х років. Це було пов'язано з процесами перебудови та деідеологізації, що відбувались в Радянському Союзі. Вони принесли зміни в українську історичну літературу. У цей час ілюструються публікації, для яких характерні інші результати щодо соціо-культурного життя України, який охоплює період 1920–1930-х років, політика «українізації» і діяльність української інтелігенції. Найперші автори робіт, які були присвячені політиці «українізації» були Н.Горбач, В.Лозицький, Ю.Курносів, Я.Дашкевич, В.Чехович та інші [4, с. 20].

Випускається також значна кількість видань, які були присвячені суспільному, політичному і соціо-культурному життю 1920-1930-х років та діяльності української інтелігенції. Важливий акцент в них наголошується на репресіях Сталіна. На цю тематику були випущені роботи: Ю.Шаповала, Д.Табачника і О.Сидоренка, М.Панчука та інших [21, с. 28].

Історіографія цього періоду історії намагається закрити «білі плями» і тому практично для всіх робіт був притаманний послідовний виклад подій. Однак такі публікації виконували дуже значну роль в видалення ідеологізації з історичної науки, заповнили ці «плями» і змогли створити підґрунтя для наступного більш поглибленого дослідження проблеми життя та діяльності інтелігенції, а також проведення політики «українізації». Поштовхом для подальших важливих змін у дослідженні «советської українізації» та місце, діяльність української інтелігенції в суспільному, політичному та культурному житті України стало створення незалежної української держави [63, с. 31].

В 90-ті роки ХХ ст. публікується видання, яким був характерний

високий рівень деідеологізації та об'єктивності. Наприклад це спільна публікація монографії В.Даниленка, Г.Касьянова та С.Кульчицького «Сталінізм в Україні в 1920-1930-ті роки». В ній здійснений аналіз українського культурницького процесу 1920 – 1930-х років, висвітлені питання, пов'язані з пошуками шляхів розвитку національної культури, ілюстровано механізм репресій проти української національної інтелігенції, яка несла в собі велику загрозу для бандитських та антидемократичних напрямів політики радянської влади [49, с. 89].

Соціальні характеристики інтелігенції дані в монографії Г.Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років». Автор також аналізує роль інтелігенції в минулому суспільному та політичному житті, також висвітлює деякі соціальні та політичні моменти ролі національної інтелігенції в українізаційному процесі [66, с. 119]. Перегляд багатьох оцінок та явищ був здійснений в монографії Ю.Шаповала «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії». Висвітлюючи долі окремих представників української інтелігенції та компартійної еліти, Ю.Шаповал одним з перших об'єктивно оцінив роль Л.Кагановича в реалізації радянської політики українізації, висунувши доволі спірне твердження, що його призначення на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У загалом позитивно вплинуло на перебіг «українізації», оскільки на відміну від тодішніх партійних керівників Е.Квірінга та Д.Лебедя, Л.Каганович не лише сам володів українською мовою, але й примушував до цього компартійне керівництво УСРР. Питань «українізації» і діяльності інтелігенції торкається Ю.Шаповал у праці «Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті Великої історії». Глибокий науковий і суспільний резонанс викликала поява монографії С.Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.)». Автор не лише проаналізував усі «гвинтики і важелі» механізму терору, але й показав особливості його дії в різних соціальних та професійних сферах суспільного життя і вплив на долі багатьох людей, в тому числі представників інтелігенції. С.Білокінь для висвітлення даної проблеми використав широкий

загальноісторичний контекст.

Найбільший інтерес представляють також публікації, присвячені політики «українізації». Велику увагу цим політичним процесам приділяли автори такі як С.Кульчицький, Я.Верменич, П.Бондарчук, Г.Єфіменко [68, с. 295]. Так, аналізуючи події які передували політики «українізації» В.Даниленко, ілюструє загальний перебіг цього процесу, а також приділяє значну увагу важливому періоду, а саме коли більшовики згортали українізаційну політику. Автор також ставить питання, чи можна назвати ці процеси дерусифікації, що мали місце в УРСР у 1920-ті – на початку 1930-х років - політику «українізації».

С.Кульчицький у своїй статті «Зміст радянської українізації 1920-х років» одним з перших в історіографії підняв проблему ролі суб'єктивного фактору на практиці здійснення більшовістської політики «українізації». Він досить справедливо зазначив, що політика «українізація» певною мірою завдячує існуванню тому, що вона була потрібна більшовикам та Й.Сталіну, який використовував її для притягнення на свій бік українських комуністів у його боротьбі за владу. Питання походження і змісту поняття «українізації» були підняті у спільній статті Я.Верменич та Д.Бачинського [1, с. 18]. Автори відзначили те, що незалежно від мотивів і цілей, якими керувалась владна верхівка, політика коренізації «зміцнила національні еліти і створила ґрунт для формування національних інтересів і цілей».

Проблеми національного та культурного розвитку в країні 1920-х років були ілюстровані в публікації П.Бондарчука під назвою «Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 20-х років ХХ ст.». Автор також розглянув основні причини політики «українізації» і вектори її здійснення та розвитку.

Спроба висвітлити українізаційні заходи у профспілковому апараті і серед робітників і службовців – членів профспілок, була зреалізована в монографії П.Бондарчука «Політика українізації і профспілки УРСР (1920-ті рр.)» та його брошури «Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР

(1920-ті роки)». Своєрідним підсумком досліджень, присвячених згортанню політики українізаційних процесів, стала монографія Г.Єфіменка «Національно-культурна політика ВКП(б) щодо Радянської України (1932 – 1938)». Автор аналізує причини та їх зміни в національно-культурній політиці, простежив національний аспект у формуванні радянського та компартійного апаратів, роль і значення націонал-комуністів у цьому процесі [5, с. 129]. Розглянуто також ставлення урядових структур до культурного розвитку національних меншин, що проживали в Україні. Звернута увага й на специфіку «українізації» за межами УСРР. Важливим елементом дослідження Г.Єфіменка стало висвітлення здійснення національної політики у сфері початкової, середньої та вищої освіти, науки, літератури та мистецтва, культурно-освітніх закладів, ЗМІ.

Важливе місце відведене радянській політиці українізації і в спільній праці Дж.Мейса і М.Панчука «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії», в якій автори висвітлили роль О.Шумського і М.Скрипника у її здійсненні, розглянули основні напрямки українізаційних процесів. Серйозний інтерес представляє також спільна праця Дж.Мейса і В.Солдатенка «Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника», де автори проаналізували діяльність наркома освіти як провідника національної та культурної політики УРСР [37, с. 89]. Впродовж 1990-х років ці аспекти даної проблеми місця та діяльності української національної інтелігенції в процесі більшовистської політики «українізації» відображуються в дисертаційних публікаціях та дослідженнях. Перша публікація на цю тематику була докторська дисертація Г. Касьянова, де автор здійснює соціальне та історичне дослідження інтелігенції 1920 – 1930-х років, та кандидатська В.Масненка, де основну увагу приділяється суспільно-політичним позиціям української національної інтелігенції у 1920-ті роки [44, с. 127]. Проблем участі літературно-мистецької інтелігенції в українізаційних процесах торкаються кандидатські дисертаційні роботи О.Тарапон та М.Шипович. Роль літературних організацій в суспільно-політичному й

культурному житті України, в тому числі і в реалізації українізаційної програми, висвітлює М.Борисенко [44, с. 37]. Проблеми відношення педагогів до політики «українізації» торкаються в дисертаційних роботах І.Богінська та П.Бондарчук. Існує також значна кількість кандидатських дисертацій, присвячених загальним проблемам «українізації». Основні питання «українізації» як державної політики висвітлено Л.Бліндою та Я.Верменич. Подібне завдання вирішує також дисертаційна робота Е.Колісника, який, однак, обмежується тільки Харківщиною. Історіографічні проблеми питань «українізації» були досліджені І.Ващенко [44, с. 87].

Отже, дослідження питання історіографії стверджує, що не дивлячись на здійснений науковцями великий обсяг роботи з вивчення проблеми місця та ролі української національної інтелігенції, а також питання об'єкт або суб'єкт періоду політики «українізації», такого повного та комплексного дослідження, на жаль, не було створено [50, с. 124]. Подальшого аналізу й оцінки потребують питання участі української національної інтелігенції в розбудові українського культурного життя в інших республіках СРСР, де проживала велика частка українців [50, с. 130].

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В 1920-ті – 1930-ті рр.

3.1. Сталінізм у поглядах радянських та вітчизняних істориків

Останні двадцять чи більше років історіографія України та Росії з особливою ретельністю досліджує таке явище як «сталінізм». На сьогоднішній день, цей термін є досить популярним в науковому обігу. Але якщо уважно розглядати, то стане зрозуміло, що навіть зараз немає чітко прийнятого розтлумачення даного терміну. Досить часто можна зустріти вислови типу «сталінізму», «сталінщини», «тоталітаризму», «більшовицького» або «радянського» типу «тоталітаризму», «диктаторське правління», «олігархічне коло», «партократи» та багато інших. Цю термінологію використовують по відношенню до часів правління державою Сталіним. Але не зважаючи на це, прямого розтлумачення даного терміну науковці зачасту не дають. В зв'язку з цим, починають виникати питання зпровоковані плутаниною у використанні термінології, адже автори публікацій вкладають в поняття «сталінізм» свій сенс. Не виключена й тенденція повної відмови даних дефініцій [53, с. 350].

Стосовно історіографії окресленого терміну, то в історичних доробках нашої країни відшукати спеціальні публікації нам не пощастило [50, с. 238]. Натомість є розвідки з історіографії по практикам сталінських репресій взяті з політичних теорій тоталітаризму, включаючи сталінську модель.

Огляд історичної та політологічної літератури можливо відшукати в підрозділах, які присвячені історіографії проблеми вивчення. А саме в переліку дисертацій з політологічним спрямуванням. Поняття сталінізму в своїх роботах розглядали такі дослідники: Дещиця А.Б, Кульчицький С.В, Томахів В.А, Шаповал Ю.І, Ярош Б.О [21, с. 28].

В російській історіографії вивчення терміну «сталінізм» представлені у дослідженні з історичним спрямуванням І.В.Павлової – збірник «Історіографія сталінізму».

Сам термін вперше використав Каганович (використовував з великої літери) в 30-х рр. В «Сталінізм» він вкладав сенс політики Сталіна, яку ще називають «великий стрибк».

Розмірковування відносно змісту термуну «сталінізм» в Радянському Союзі починається починається лише за часів Перебудови, коли сенс термуну почали широко використовувати та досліджувати. Ці дослідження викликали не одну гостру дискусію між науковцями., у яких брали участь історики, філософи, психологи, письменники [53, с. 321].

Відтак уторились інтерпретації вищезгаданого поняття:

Перша: «сталінізм» як теорія та ідеологія. Таку думку мав М.Маслов, він стверджував, що сталінізм існує через свою жорстку ідеологію [53, с. 146]. Характеризував режим як абсолютну нетерпимість до інакодумців та спроби відхилень в поглядах.

Друга: «сталінізм» ідеологія вождізму. До цієї думки схилялись Ігрицький, Волобуєв.

Але такі дослідники як Наумов та Волкогонов стверджували, що сталінізм не був усталеним механізмом. Д.Волкогонов, А.Антонов-Овсеєнко називали сталінщину бандитизмом [53, с. 98].

Третій: трактування поняття як однієї системи. Вважається, що система сталінізму мала всеосяжний характер влади, і потрібно розуміти, що сталінізм має дві грані: насильницьку систему управління суспільства. Насильницький інструмент сталінізму закінчився з у 1953 році, але подолати сталінізм як повну систему не вдавалося ще досить довгі часи [67, с. 127].

В українській історіографії визначене поняття починає використовуватись в науковому оббігу наприкінці 1980-х рр. Наприклад, в роботі «Сталінізм і Україна» Ю.І.Шаповал вказує, що західні історики, філософи, політологи використовують у великому сенсі – як тоталітарний різновид соціалізму. Дослідник писав, що необхідно використовувати дефініцію сталінізм, а не сталінщина (вважав це поняття штучним) [67, с. 142].

Системно феномен сталінізму українські історики починають досліджувати з початку 1990-х років. Новинкою пізнавальної парадигми став розгляд теорії тоталітаризму. У дисертаціях політологів досліджувались різні моделі тоталітаризму, не виключаючи сталінську. Велика частина дослідників використовувала сталінізм і характеризувала його як один з підвидів тоталітаризму, інша частка писала про «сталінську модель» тоталітаризму [24, с. 76]. З 1990 роках виходить багато монографій, статті, де сталінізм трактується в категорії тоталітаризму.

Суть даної проблеми досить окреслив політолог, що тоталітаризм радянщини це не просто політика, а суспільна система, що є має в собі набагато більший зміст [41, с. 51].

Монографічна література також містить в собі таке поняття як «сталінізм». В роботв Б.Яроша показано концепції теорії тоталітаризму та сталінізму. Дослідник окреслює сталінізм як цілісну систему, що базувалась на марних ідеях Маркса та Енгельса.

Великою перемогою у систематизації трактування сталінізму був енциклопедичний словник з політології, датований 2004 роком. В даному зібранні сталінізм постає як одна з форм тоталітаризму, а тоталітаризм на практиці стає формою державного устрою і суспільно-політичного ладу [46, с. 37]. М.Попович в своїй досить оригінально трактує сталінський тоталітаризм. Він розмежовує давні суспільства, де також існував контроль та суспільства тоталітаризму, де присутній не лише жорсткий контроль, але й своєрідна системна цінність. Еволюція тоталітаризму Сталіна, за думкою автора, проходила поетапно. У 1928-1929 рр. починається переворот, коли було встановлено режим особистої диктатури Сталіна, що стала терористичним режимом [65, с. 81].

- 1 етап припадає на кінець 1933році, коли повністю централізується економіка;

- 2 етап починається 1934 року і триває до 1938. В цей період відбуваються тотальні чистки та репресії.

- 3 етап це кінець 50-х років до смерті вождя. Після його смерті починається комуністичний режим.

Серед науковців не існує одного розтлумачення терміну «сталінізму». Деякі історики довго вважали, що сталінізм це і є теорія. А інші зовсім не хотіла ніяк пояснювати цю дефініцію. Так, у ґрунтовній науковій праці «Україна: політична історія. ХХ - початок ХХІ століття» в основу взята концепція тоталітаризму у подіях 1930-1950 років. Книга паралельно використовує різноманітні терміни, що відносяться до тематики радянського тоталітарного режиму [49, с. 64].

Науковці, що досліджували суть терміну «сталінізм», аргументували його як модель тоталітаризму. Тоталітаризм розглядався не лише під кутом політичного режиму, але й політичної системи 1920-1950-х років [53, с. 21]. Великою заслугою українських дослідників було розмежування аспектів сталінізму як моделі тоталітаризму та її прояви на теренах нашої країни.

На основі праць вітчизняних істориків та політологів ми можемо зробити наступні висновки: модель тоталітаризму Сталіна подібна до іншої класичної моделі - нацистської та фашистської, але є багато відмінностей. Перше, така форма правління як тоталітаризм був найдієздатнішим та тривав довгий час. Ще одним фактором стало те, що політика уряду була спрямована на русифікацію соціально і національно єдиного населення. Також, владою використовувались терористичні методи до свого народу. Це і колективізація, Голод 1932-33рр. з нечуваними втратами. колективізації, Голодомор з дуже великими людськими втратами [49, с. 143]. Четвертим фактом є те, саме номенклатура стала опорою сталінізму. Ну і останнє, сталінізм на теренах України мав антинаціональний характер.

Що таке сталінізм? Чи законно використовувати цей термін та як його називати. На відміну від інших періодів розвитку в СРСР, усі ці питання регулярно обговорювались у російських наукових інститутах, щоб перетворити владу та соціальну систему в реальність із часів Сталіна. Сталінізм дедалі частіше розглядався як явище тоталітаризму [21, с. 28].

Статті написані К.С.Гаджиевим, Ю.Б.Борисовою, Н.В.Загладіним, прийнято вважати фундаментом досліджень тоталітарного періоду. Дослідники вивчали різні моделі тоталітаризму, а також сталінізм і більшовизм. Так, Н.В.Загладін відмітив, що сталінізм розуміють не достатньо широко, а тому трактують поняття досить скудно.

Найповніше і найглибше визначають суть та характеристику сталінізму (на той час) в політологічному енциклопедичному словнику під редакцією Ю.І. Аверьянова. Тут сталінізм визначається як система відносин між суспільством та владою, що існували в радянські часи в період управління країною Сталіним. Характерні риси сталінізму проявлялись в: політиці, партії, економіці, соціальних відносинах, національних, ідеологія [67, с. 244]. Характерні прови бюрократії, скасування всіх форм плюралізму, диктатури, тероризму, формування лідерів та культу особистості тощо. Автори пишуть, що після смерті Сталіна деякі основні риси сталінізму як системи насправді залишалися до розпаду СРСР.

Сталінізм як тип тоталітаризму досліджується в роботах історика І.В.Павлової. Не дивлячись на те, що наприкінці 90-х років все частіше зустрічається критика відносно теорії тоталітаризму та часів правління Сталіна, авторка все ж вимагає використувати її по відношенню до системи сталінізму [53, с. 340].

Детальна інтерпретація сталінського змісту дана російськими дослідниками Я.С.Драбкіним, В.В.Дам'є. Основними рисами автори вважають: крайня форма етатизму; однопартійна вождистська диктатура; номенклатура як панівний клас; великодержавницький шовінізм. Сталінські часи охарактеризовують як тоталітарну диктатуру [6, с. 486].

Разом з тим, не виключені й протилежні точки зору. Частина дослідників не використовували дефініцію сталінізм, користувались тільки терміном «сталінщина», в сенс якого вкладали негативні прояви в курсі керуючої партії Сталіна. Така точка зору притаманна для В.П.Наумова, А.І.Завелева та інших.

Третя група істориків схильна вважати, що ідеологію сталінізму створив сам Сталін.

Але вже в кінці 1990-х рр. сталінізм починають інтерпретувати з іншого ракурсу. Тоталітаризм вже вважався шаблоном, вважався пропагандою Заходу, лібералів Росії і так далі [35, с. 254]. Якщо використовувався термін «тоталітаризм», презентували його «російським варіантом тоталітаризму» пояснювали, що в Росії варіант тоталітаризму був іншим, ліпшим від західного. Дефініція «сталінізм» була в науковому обігу, але чіткого змісту так і не було отримано. Оцінки сталінізму також піддалися змінам: від звинувачень до похвали [38, с. 65].

Д.Волкогонов і своїй монографії писав, що: система правління Сталіна, являла собою не що інше як тотальну псевдокультуру. Вважав, що ця псевдокультура була паразитом відносно ідей соціальної справедливості.

Іншими є погляди дослідника Ю.Жукова. Автор вказує, що в період з грудня 1934 по січень 1935 рр., почало народжуватись те, що варто трактувати під поняттям, проте з нейтральною оцінкою [61, с. 87]. Це відмова визнати світову революцію, пріоритет захисту національних інтересів Радянського Союзу та вимога захисту всього цього в конституції.

Деякі автори навіть вважають, що конституція Сталіна, була саме підтвердженням того, правління Сталіна не було тоталітарним. Отож існує як критичне ставлення до тоталітарної концепції (звинувачення в «псевдопонятті» понятті тоталітаризму, а також штамп пропаганди), так і виправдовування «сталінізму» (нібито режим правління Й.Сталіна повністю модернізував економіку, політично став єдиним правильним шляхом, а також йшов в ногу з розвитком цивілізації ХХ ст. в цілому) [34, с. 82]. Досить часто зустрічались думки про те, що еволюція суспільства повністю відповідала інтересам держави, відповідала модернізаційним процесам західних країн. А отже і країна, і суспільство в цілому прогресували.

На наш погляд, не можливо зрозуміти і прийняти відрікання від тоталітаризму. Не можливо серйозно вважати, що концепція не наукова, через те,

що наприклад «єжовщина» стала радикальною мірою по відношенню до бюрократії, тоді як ніби то тоталітаризм не мав «емоційних» вчинків, або через те, що конституція Сталіна була «демократичною» - ось такі аргументи використовують противники тоталітарної коцепції [14, с. 15].

У 2008 році у Москві пройшла міжнародна конференція, яку присвятили проблемам історії «сталінізму». На конференції виступали провідні фахівці з різних точок карти, з доповідями про проблеми «сталінізму». У кожного з виступаючих були свої тлумачення проблематичної дефініції.

Навоима деілька прикладів:

1. Сталінізм – це спокуси епохи до масових повстань, які представлялись ідеєю можливості швидкої побудувати суспільством соціальної справедливості. Думка Лукіна В.П.;

2. Сталінізм – так звана політика «зверху», що стало причиною надлишкової централізації влади. Суть заключалась в тому, що всі рішення приймались однією людиною, а терористичні дії були інструментом управління. Думка О.В.Хлевнюка;

3. Сталінізм – інтегроване поняття, яке охарактеризовує соціальне мислення, повеінкові норми, психологія мас суспільства. Стверження Ш.Фіцпатріка;

4. Сталінізм – форма соціальної свіомості та історичної пам'яті.

Досить широкий спектр інтерпретацій. На наш погля, всі роздуми вписувались в концепції тоталітарного підходу при розтлумаченні суті «сталінізму»: і як система правління державо, так і політики репресій та бунти народних мас [49, с. 136].

Розгляючи історіографію Росіх дає можливість зробити такі висновки. Що напротязі 1990-х років теорія тоталітаризму концептуально була обгрунтована як сутність відносин між владою і суспільством започаткованоо в часи правління Сталіна [35, с. 167].

Але з починачи з кінця 1990-х років вище перелічена інтерпретація підпала під серйозну критику. В Росії все частіше починають писати про модер-

нізаційні процеси. Поняття «сталінізм» так і не отримало якогось одного тлумачення. Одні дослідники продовжували вважати, що сталінізм це ідеологія, а інші трактують його як політику революції зверху або ж просто звичайною типологією політики [35, с. 260]. Є ще третя частина істориків які намагаються об'єднати і той і інший погляд. Частина ж вкладає в цей термін цілу систему суспільства тоталітарного типу. Так чи інакше, російські дослідники намагаються виокремити свої моделі тоталітаризму, від моделей Заходу [38, с. 175].

Під кінець 1980-1990 років, поняття сталінізму знову підпало під переосмислення, і часто його починають пояснювати як модель тоталітарного устрою. В цей період інтерпретації сталінізму як однієї з моделей тоталітаризму, вченими України та Росії були схожими: тоталітаризм характеризувався суспільно-політична система [61, с. 94].

На межі 1990-2000-х рр. історіографічний дискурс сталінізму дещо змінюється. В Україні були захищені кандидатські та докторські роботи, з політичних наук, в них дослідники розглядали сталінізм відносно позицій тоталітарного підходу, завдяки цьому можна зробити висновок, що був закладений фундамент для створення школи українських дослідників тоталітарного феномену. Трактування сталінізму як моделі тоталітаризму стало поширеним у суспільних науках. Дослідники почали звертати увагу на особливість сталінської суспільно-політичної системи безпосередньо на території України [67, с. 219].

З кінця 1990-х на початку 2000-х років в Росії тоталітарний підхід був підвергнутий серйозній критці. Так як поширився соціально-історичний, а також культурноісторичний підхід у вивченні сталінського періоду історії Радянського Союзу, за впливами зарубіжної історіографії, то це спровокувало певне «розмивання» сенсу поняття «сталінізм» [21, с. 28].

Деяка частина дослідників Росії продовжують пояснювати сталінізм як тип політики. Її розцінювали як особливу можливість модернізувати країну, виправдовуючи при цьому репресії. Інші науковці трактують сталінізм як си-

стему тоталітарної влади. Вчені Росії підкресливали важливу вімінність від зарубіжних моделей тоталітаризму [34, с. 12].

В період з 1987 по 2010 роки українські та російські дослідники, достатньо вивчивши феномен сталінізму, виділили декілька характерних рис. Більшість з них є схожою до всіх моделей тоталітаризму. По-перше це етатизм, ідеологізація всього суспільства [34, с. 100-103]. Також були не звичні та специфічні риси, серед них можна виділити наступні:

1. Сталінізм як форма тоталітаризму був ефективнішим і довговічнішим, ніж в інших країнах.

2. Сталінізм базувався на еклектичній ідеології Сталіна, що охоплювала тези про створення соціалізму в одній країні за гострення класової боротьби, коли вона рухалася до соціалізму міф про справжній соціалізм.

3. Сталінізм використовував єдиний релігійний тероризм і мав на меті створити єдине суспільство (радянський народ), засноване на великодержавному шовінізмі.

4. Номенклатура стала базою соціалізму.

5. Система влади за формою - це диктатура лідера, яка характеризується культом особистості та лідерства як різновидом владних відносин.

6. Сталінізм характеризувався самогубством з великою владою

Більшість науковців України та Росії сходились на думці, що сталінізм виник наприкінці 20-х років минулого століття, а остаточно заявлений на початку 30-х років. Коли мова йде про існування сталінізму, то велика частина науковців вважає, що він розпався після смерті Сталіна, хоч деякі вважають, що як система сталінізм проіснував до кінця 80-х років [49, с. 130-138].

Трактування терміну «сталінізм» до сьогодні має іскурсійний характер як в Україні, так і в Росії. Знову можна почути скаргу на те, що цей термін слід відхилити, він служить своїй науковій основі і в даний час є недостатнім. Але не дивлячись на це, він має місце бути в сьогоденному використанні [61, с. 23-28].

3.2. Дослідження проблеми у працях західних та діаспорних істориків

Зарубіжна україністика ХХ ст. на сьогодні досягає сотні позицій, основна частина яких є роботами представників української діаспори. Треба віддати дане за увагу західних дослідників стану України в 1920-1930-х рр. ХХ ст., варто зазначити, що тільки історикам української діаспори та невеликій кількості західних радянологів вдалось розпочати розробку проблеми [8, с. 84]. Єдиним недоліком закордонних досліджень стає неможливість залучення архівного матеріалу та детального вивчення нормативної бази, діловодства органів державної безпеки та інших органів влади республіки [10, с. 37]. А тому саме спогади деяких сучасників та колишніх політв'язнів могли дати змогу розвиватись репресієзнавству за кордоном.

Вагомий внесок у вивчення політики українізації і діяльності української інтелігенції здійснений зарубіжною історіографією. Перші роботи, що були присвячені даній проблематиці, належали українським емігрантам та західноукраїнським дослідникам. Авторами найбільш відомих публікацій були М.Галій і Б.Новицький, В.Садовський, С.Сірополко, Р.Смаль-Стоцький, С.Николишин та інші. Так, С.Сірополком були підняті питання освіти на Україні. Він висвітлив основні аспекти радянської політики в цій сфері, систему формування освітніх закладів та виховання нового покоління педагогів. Книга досить насичена таблицями та фактичним матеріалом. Питання функціонування української мови в радянському суспільстві були підняті Р.Смаль-Стоцьким. Хоча книга містить переважно філологічний матеріал, однак вона подає цікаві відомості і для істориків [20, с. 680-685].

Для дослідників проблеми ролі і місця інтелігенції в українізаційних процесах найбільший інтерес становить праця С.Николишина. Більшість авторів відносять її до післявоєнної літератури, беручи до уваги видання 1947 року. Насправді ж вона була опублікована ще в 1939 році. Предметом уваги

С.Николишина стала більшовицька політика щодо української культури й інтелігенції. Слід відзначити, що значна частина праць довоєнного періоду не відзначалась об'єктивністю, автори в основному наголошували на антиукраїнських аспектах радянської політики у культурній сфері [5, с. 129].

Певні зміни в зарубіжній історіографії відбулись після Другої світової війни. Так, в 1950-х роках виходить друком праця Н.Полонської-Василенко «Українська академія наук (нарис історії)». Основну увагу автор приділяє взаємовідносинам держави й інтелігенції, висвітлює процес опанування українських наукових установ партійними структурами. Інтерес представляють і характеристики багатьох відомих українських наукових діячів. Дана праця є особливо цінною, тому що автор сама була безпосереднім свідком тих подій, які відбувались в науковому житті України в 1920-х-30-х роках. Однак концептуальний рівень роботи не був високим, крім того праця мала ряд фактичних помилок [22, с. 156-170].

Доля інтелігенції, літературне життя України, репресії лягли в основу дослідження В.Петрова «Українські культурні діячі УСРР – жертви більшовицького терору». В 1956 році виходить друком праця Б.Дмитришина «Москва і Україна 1918-1953: вивчення російської більшовицької національної політики», в якій фактично вперше радянська «українізація» стала предметом наукового вивчення зарубіжними дослідниками [26, с. 184]. Хоча ця робота має ширші хронологічні рамки, однак саме вона започаткувала українізаційну наукову тематику за кордоном.

1959 року в Парижі виходить літературна антологія 1920-х – 30-х років, упорядкована Ю.Лавріненком. Автор не лише подав твори відомих українських письменників, активних діячів національнокультурного відродження, але й висвітлив внесок в розвиток української національної літератури кожного з авторів. Пов'язаними з проблемами «українізації» й інтелігенції були й праці І.Майстренка, Г.Луцького, Г.Костюка, що вийшли в 1950-і рр. англійською мовою. Так, І.Майстренко вважав, що інтелігенція, яка у складі партії боротьбистів вступила в лави КП(б)У, стала головною

рушійною силою й ініціатором політики українізації. Успіхи в літературному житті 1920-х років з подіями, що мали місце в суспільно-політичному і культурному житті України в той період, пов'язує й Г. Луцький [30, с. 56].

З англійської літератури 1960-х років необхідно відзначити працю Р.Салліванта «Радянська політика та Україна. 1917-1957». В даному дослідженні проаналізовано не лише причини, хід і основні вектори політики українізації, але й велика увага приділяється тій ідейній боротьбі, що точилась навколо проблем здійснення «українізації». Автор бачить причину протистоянь комуністичної партії і національної еліти в протилежності їх прагнень. Значна увага в монографії приділяється і висвітленню ролі Й.Сталіна в здійсненні «українізації». Загалом праця Р.Салліванта з точки зору висвітлення «українізації» як політики залишається, на нашу думку, і по нинішній час найбільш ґрунтовною роботою з цієї тематики. З праць, виданих у 1970-і роки, варто згадати книгу І.Кошелівця «Микола Скрипник», в якій автор висвітлив широкий спектр питань національно-культурного розвитку. Однак автор дещо апологетизував образ наркома освіти. У 1970-і роки побачили також світ дві праці І.Майстренка «Национальная политика КПСС в её историческом развитии» і «Історія комуністичної партії України». В першій праці автор висвітлює політику українізації в контексті національної політики ВКП(б). В другій, присвяченій історії КПУ, значне місце приділяється і проблемам теорії боротьби двох культур, боротьбі з «національними ухилами», проводяться паралелі між голодом 1932-1933 рр. і згоранням українізаційних процесів [17, с. 635].

Великий інтерес стосовно піднятого питання представляють роботи, що вийшли за рубежем в 1980-х роках. Серед них монографії Дж.Мейса, Б.Кравченка та Ю. Шевельова (Шереха). В першій праці, присвяченій українським націонал-комуністам – М.Скрипнику, О.Шумському, М.Хвильовому, М.Волобуєву та М.Яворському, автор показав інтелігенцію як активну силу українізаційних зрушень [17, с. 638]. Втім, монографія Дж.Мейса, крім цих портретів представників національного відродження

України, має свої мінуси. Зосередження основної уваги на таких постатях, автор не зміг висвітлити широку панораму процесу, що мав місце в національному та культурному житті України, роль і місце в них інтелігенції. Більш вдалим відносно цього аспекту є дослідження Б. Кравченка (воно мало кілька видань, в тому числі й українською мовою). Автор проаналізував вплив політичних та соціальних змін на розвиток національної свідомості українців, висвітлив її залежність від урбанізації, міграції населення та інших чинників [40, с. 37]. В праці Б.Кравченка чітко простежується лінія щодо розгляду інтелігенції як головного носія національної свідомості. Найповнішим науковим дослідженням мовної політики радянської влади, є безперечно, монографія Ю.Шевельова «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 -1941). Стан і статус». Він висвітлив шлях формування її загальнонаціонального літературного варіанту, унормування правопису та термінології. Всі ці аспекти аналізуються на фоні розгляду тодішнього суспільно-політичного життя. Автор одним з перших показав, що одночасно із звуженням сфери вживання української мови відбувалась і так звана внутрішня русифікація, тобто спрямування української мови у бік найбільшого зближення з російською мовою [38, с. 43]. Ґрунтовні праці, присвячені українізації, з'являються за кордоном і в 1990-і роки. Однією з них є дослідження Дж.Лібера, в якому автор висвітлив не лише основні засади «українізації» і напрями її здійснення, але й значну увагу приділив міграційним процесам, простежив динаміку зміни національного складу різних категорій населення і ступінь володіння ними українською мовою.

Збільшення обсягів публікацій відбувалось завдяки зусиллям створеної ще на початку липня 1945 р. в Мюнхені Ліги українських політичних в'язнів (голова В. Пасічник, згодом В. Стахів, М. Марунчак, П. Олійниченко і Б. Кордюк). Видавалось два журнали під назвами – «Літопис» та – «Літопис політичного в'язня». Лігою засновано в Мюнхені Науково-дослідний інститут української мартирології, який очолив видатний вчений-історик проф. О. Оглоблин. На противагу Лізі українських політичних в'язнів

засноване в січні 1946 р. Товариство українських політичних в'язнів. Історія створення та його діяльність детально описано в книзі, опублікованій в 2007 р. в Києві, вітчизняного вченого та громадського діяча Є. Пронюка. Наприкінці січня 1950 р. в Нью-Йорку утворено ініціативну групу з членів і прихильників Української революційнодемократичної партії. Відповідно до цього створено Демократичне об'єднання колишніх репресованих українців радянським режимом [7, с. 264].

Найактивнішими членами об'єднання стали М. Степаненко, В. Гришко, К. Дацько, І. Дубинець та багато інших. У 50-х роках великою справою стало увічнення жертв радянського тоталітаризму, що розпочав союз українців – жертв російського комуністичного терору. Перший Всеканадський з'їзд СУЖЕРО ухвалив видати англomовну книгу свідчень жертв комуністичного терору - «Біла книга про чорні діла Сталіна». У 1953 році опубліковано двотомне видання - «Чорні справи Кремля: Біла книга». Подібна тематика представлена в науковому доробку Р. Суслика та Я. Славутича, які активно засуджують масові репресії в Україні. В Нью-Йорку в 1963 р. І. Майстренко видав статтю до узагальнюючої праці, присвяченої наслідкам комунізму в Україні [25, с. 458]. Так розпочалось систематичне вивчення масових політичних репресій в Україні за її межами. Основний акцент в дослідженнях робився на -практичному боці розробки проблеми – виявленні, документалізації і оприлюдненні масових розстрілів більшовиками політв'язнів та простих громадян республіки [29, с. 123].

Хоча перші ґрунтовні публікації щодо масових політичних репресій в Україні припали ще на початок 50-х рр., на жаль й досі не завжди є змога вітчизняним дослідникам особисто ознайомитись з усіма дослідженнями та, особливо, спогадами репресованих співвітчизників. Наприклад, нам лише відомо, де і коли опубліковані спогади А. Зуріченка, М. Грищенка, Я. Яковенка та багатьох ін. Некрологи колишніх в'язнів, не кажучи про їх світлина, життєписи, хоча б листування, здебільшого невідомі. В контексті останнього цікавою є наступна постать. Саме однією з перших повоєнних

праць з історії терору стала монографія професора Київського університету К. Штепи, написана в співавторстві з професором фізики Ф. Гоутермансом. Їх знайомство відбулось в 1938 р. за дуже неприємних обставин – під час ув'язнення в сумнозвісній Лук'янівській буцегарні. Книга ж вийшла англійською мовою 1951 р. під псевдонімами Ф. Бек і В. Годін. Ця праця нам більше відома завдяки передруку на українську мову Харківським видавництвом - «Фоліо» в 2000 р.

Необхідно звернути увагу на те, що автори монографії не мали інших джерел, окрім власного досвіду. Але це дало змогу особливо докладно висвітлити контингент в'язнів і процес відпрацьованої системності в арештах [52, с. 256]. Цій книзі, якщо її розглядати як монографічне дослідження, а не спогади, притаманний певний недолік – слабка фактографія та помилки в прізвищах українських істориків. Тому до неї дослідники відносяться обережно. Тим не менш, К. Штепа став за кордоном одним з провідних радянологів. Після того як переїхав за кордон в 1950 р. він став одним із засновників мюнхенського Інституту з дослідження історії та культури СРСР [5, с. 129].

Треба особливо відмітити появу певної – спеціалізації в розробці проблеми. Так, визначились кілька вужчих тем, які особливо розвинулись на Заході ще на початку 30-х рр., а в післявоєнні роки набули величезної ваги. Одна з них – Соловки. Цей напрямок в історіографії з'явився після появи на теренах величезної країни цілого ряду таборів для утримання (знищення) репресованих громадян. Відтоді в міжвоєнний та післявоєнний період в світ починають виходити поодинокі праці, в яких вустами колишніх в'язнів розповідається про їх поневіряння в неволі. Найбільше в цьому напрямку досягли результатів С. Підгайний, В. Юрченко, Л. Чикаленко. Відомий український археолог Л. Чикаленко зібрав багато розповідей колишніх соловчан. Цей збірник спогадів, опублікований в Варшаві в 1931 р., є важливим джерелом. Адже в ньому зібрані листи селян-втікачів з соловецької каторги, в яких детально розповідається про їх долю після того, як вони

потрапили в жорна репресій. Особливо це стосується тих, кого відправляли на Соловецьку каторгу. Листи датовані 1929-1931 рр [9, с. 61].

Певним підсумком цієї проблематики на певному етапі розвитку історіографії проблеми стали праці колишнього політв'язня Г. Костюка, який зміг зробити важливе дослідження – після зустрічей особисто зібрав всі спогади українських письменників і науковців, які сиділи по різних таборах та в'язницях СРСР. У 1960 році англійською мовою була видана його публікація з усіма узагальнюючими фактами. Дослідник історію сталінізму розпочинає ще від 1917 р. В дефініцію – «сталінізм» об'єднується – «комунізм», – «більшовизм», – «совєцький режим» тощо [21, с. 28]. Через 23 роки в Торонто надрукують спеціальне дослідження за його авторства, присвячене самогубству П. Любченка. Стверджується, що ця трагедія стала прямим наслідком політичних репресій в Україні. Цікавими є й інші напрацювання автора в цьому напрямку [49, с. 163].

Колишній в'язень Соловецького табору М. Розанов (Романенко), окрім висвітлення основної теми, зіставив присвячену табору літературу, а відтак виклав її період за періодом в досить цікавій формі [11, с. 152]. Про свої поневіряння в концтаборі в 1930-х рр. веде мову на понад 200 сторінках книги, яка вийшла в світ в НьюЙорку в 1988 р., О. Канюка з Чернігівщини. В СРСР, наприклад, ця тема тільки починала привертати до себе увагу. Так, Н. Кузякіна, яка не пов'язана з історією як професією, спромоглася виявити досить цікаві факти, документи та матеріали [29, с. 206]. Це дало змогу їй висвітлити на сторінках літературно-художнього і громадсько-політичного журналу письменників України, який друкується з 1983 р., проблематика знаходження національної української інтелігенції в сумнозвісному таборі. Ця інформація заявляє про небувалий інтерес до цієї теми, а саме – про величезну потребу сказати правду про сталінські часи [31, с. 128]. Праця К. Каздоби ілюструє нищення хліборобів в 1929-1931 рр. За висловом автора, вона має велику цінність для майбутніх істориків, адже повинна дати їм можливість розглянути ці події первісного джерела – свідків того часу.

Спогади автора надруковані в журналі - Український самостійник| окремими частинами ще в 1958-1960, 1962-1963, 1965-1966 рр [34, с. 45]. До речі, журнал вважався на той час досить прогресивним. В 1971 р. на його сторінках вийшла стаття під назвою – «Кінець реабілітації в СРСР». Цікавим історіографічним фактом стали спогади В. Боровського, опубліковані в Нью-Йорку на початку 80-х рр. Автор праці свого часу постраждав за те, що студентом в період - «застою» активно цікавився трагічними подіями 20-30-х рр. ХХ ст [54, с. 93-105]. Із-за простого реферату, присвяченого – «особливостям» міжвоєнного періоду, його виключили із інституту і тривалий час тримали в психіатричній лікарні, а потім депортували за кордон. Це свідчить про продовження репресій навіть в – «мирний час» та небажання влади розкривати жахливі таємниці минулого. Таким чином, можна зробити висновок про те, що спогади сучасників політичних репресій в Україні в міжвоєнний період 20-30-х рр. ХХ ст. та колишніх політв'язнів заклали основи діаспорної історіографії проблеми та наповнили фактичним матеріалом досліджувану тему [54, с. 179]. В той же час навіть на сьогоднішній день велика кількість спогадів залишається неопрацьованою.

РОЗДІЛ 4

ВИВЧЕННЯ МАСОВИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

4.1. Зміни в підходах та аналізі проблеми наприкінці ХХ ст.

У перші десятиліття радянської влади питання придушення сімей "політичних злочинців" фактично не обговорювалося. Серед юристів та істориків ніхто не хотів говорити на таку «безнадійну» та небезпечну тему. Лише в постсталінський період у юридичній літературі почали з'являтися короткі коментарі щодо новизни радянського права. Особливо в 1955 р. радянські адвокати у спільній роботі А. Піонтковський та В. Меншагін намагалися довести та змінити кримінальний закон 1934 р., а саме запровадження пункту про відповідальність членів сім'ї «зрадників» з кримінального права [53, с. 36].

Вони вважають, що політичне значення цього нововведення полягає у «посиленні загальної превентивної ролі кримінального права».. Водночас деякі зарубіжні вчені (О. Юрченко з Мюнхенського вільного університету в «Чинне право в Україні» (1953) та І. Курганов у "Жінках і комунізмі" (1968) коротко звернули увагу на придушення в Радянському Союзі у випадку дружин "ворога народу", також ця практика була рішуче засуджена [54, с. 47].

Сучасні дослідники радянської правової системи, в контексті аналізу репресивної політики тоталітарних режимів, провели поступовий аналіз положень Кримінального кодексу, що передбачав відповідальність членів сім'ї "зрадників", вони дають негативні коментарі щодо цього нововведення.

Монографія дослідники з Канади П. Соломона відома своєю ґрунтовністю «Радянська юстиція за Сталіна» 1998 р. І російські експерти в галузі "політичної юриспруденції" В.Кудрявцев і А.Трусов «Політична юстиція в СРСР» 2000 р. Вчені Е.Розін та М.Грінберг розглядали принципи спільної відповіді та істотного покарання, які прижилися в радянські часи, винесли важливі дані та дали відповіді на питання, особливо щодо

використання сімейних заручників, що, на їх розум, було явним проявом нігілізму [46, с. 142]. Науковці з теми тоталітаризму в СРСР С.Мелгунов та Р.Конквест в своїх публікаціях ілюстрували практику «сімейних заручників». Останній наголосив, що придушення членів сім'ї реальних і вигаданих опонентів влади є найбільш ганебною частиною політичного тероризму, і що «розрив сімейних зв'язків став свідомою метою Сталіна» [11, с. 153]. Наукові розробки та спогади про епоху, опубліковані за кордоном, сформували перший, все ще дуже розрізнений, сповнений емоцій та особистих фактів, а не аналітичних узагальнень та емпіричної основи. Пізніше його використовували іноземні історики та науковці у пострадянський період. Питання політичного терору, включаючи придушення "ворожих" сімей, почало вирішуватися в Радянському Союзі в період «гласності» [11, с. 154]. Спочатку з'явилися журнальні публікації, а потім особисті книги. Першою публікацією, яка викликала фурор, став роман «Діти Арбата» (1987) російського письменника А. Рибаківа. На його сторінках ілюстровані жахіття, які зазнали сотні тисяч сімей, спричинені гнобленням та дискримінацією. Незабаром російська письменниця Л. Васильєва доповнила художньо-документальні публікації своїми творами «Кремлівська дружина» та «Кремлівський син». Ці книги перевидавалися у великій кількості і називаються "світовими бестселерами" [12, с. 504]. Однак, незважаючи на цю популярність, серед науковців, які готові продовжувати, немає теми про придушення членів сім'ї "ворога народу". Широкі публікації з історії тоталітаризму певним чином торкалися каральної практики родичів реальних і уявних опонентів, які виступали проти режиму, і видавалися з кінця ХХ століття до початку ХХІ століття [11, с. 156]. Найвідоміші з них - роботи російських учених Д.Волкогонова, М.Геллера, О.Некрича, О.Хлевнюка та інших. Тому О. Хлевнюк під час вивчення технологій політичного терору підкреслював: «Сталін зробив усе необхідне, щоб повністю придушити своїх союзників, залякати їх і позбавити найменшої політичної незалежності. Основний спосіб досягнення цієї мети - придушення родичів. Насправді

подібні та інші заяви чи короткі сюжети вичерпували теми насильства, що застосовувалося радянською владою щодо "ворожих" сімей [62, с. 237].

У першій половині 90-х років в українській історіографії почали з'являтися докладні звіти про історію політичного терору, науковці коротко розповіли про придушення «ворожих» сімей [62, с. 187]. У тому числі виділяються своїми публікаціями вітчизняні вчені І.Білас, С.Кульчицький, Ю.Шаповал, В.Пристайко, В.Золотарьов, С.Білоконь, В.Литвин, В.Ченцов, О.Рубльов, В.Даниленко, Г.Касьянова та ін. «Заручництво» згадувалось у колективній публікації «Політичний терор та тероризм в Україні у XIX - XX ст.» , опублікованій у 2002 році [62, с. 245-250]. Уривчастість таких історій пов'язана не з дефіцитом уваги до цієї частини так званого насильства, перш за все це пояснюється загальним рівнем джерел, яких було б достатньо для висвітлення вищезазначених питань. Замість цього російські вчені мають доступ до закритих архівних установ і покладаються на джерела (включаючи документальні факти, що відображають правову саму практику захоплення заручників в сім'ї). На жаль, опубліковані книги - це більше підручники чи статистичні публікації, ніж аналізування та вивчення політичних репресій [11, с. 158].

О.Мозохін в своїй книзі «Право на репресії: позаправові повноваження установ національної безпеки (1918-1953)» демонструє виклад інструкції репресивних органів Радянського Союзу та переконає читачів в "складній оперативній ситуації" республіки та результатом може слугувати те, що сам факт існування політичної опозиції вимагав особливого захисту той існуючої тоталітарної системи. Також як і багато колег в Росії, він писав про позитивний ефект від масової кількості депортацій у боротьбі з «екстремістськими актами селян» [35, с. 230-234].

Прикладами репресивної практики щодо членів сім'ї "ворогів народу" можна знайти у вітчизняних та закордонних виданнях про діяльність різноманітних соціальних груп радянського соціуму та функції "владної" структури більшовицької держави.

Тому вже згаданий Е. Розін розглядав можливість використання сімейних заручників серед військових експертів, які були колишніми офіцерами імперії, які служили в Червоній Армії [35, с. 103-107]. Про цю ж проблему говорили його співвітчизники М. Крицький та В. Овечкін. Російські вчені М. Івницький, М. Тепсов, С. Красильников та інші ґрунтовно обговорювали тему політичних репресій селянських сімей. Такі науковці, як С. Кульчицький, В. Марочко, Є. Шаталіна, Л. Гриневич та ін. за результатами багаторічних наукових досліджень, вони не тільки детально реконструювали хід цих драматичних подій, але й зробили глибокий аналіз їх витоків та назвали ініціаторів та виконавців репресивної діяльності.

Л.Авраменко, А.Амонс, Р. Піріг а також інші науковці відстежували окрему долю пригнічених жінок у наукових дослідженнях. О.Гранкіна, провела аналізування джерел так званого «наказу НКВС СРСР № 00486 1937р.» щодо репресій близьких, “ворогів” влади республіки, позначила жахливі наслідки для родичів офіцерів «Особливого військового округу Києва». Коли О. Потильчак вивчав тематику ув’язнення та роботу радянської тюремної системи, він висвітлював деякі проблемні питання з досліджуваних тем [11, с. 152].

В історичних працях ГУЛАґу, проблеми жінок та дітей, які були ув’язнені за належність до сімей “ворогів народу” мали фрагментарний характер. Цей вид робіт вперше з’явився за кордоном, а нещодавно почав публікуватися в пострадянських країнах. Перш за все, це однакова назва досліджень «Історія ГУЛАґу» - британський журналіст Е. Епплб 2006р. та росіянка Г. Іванова 2006р., а також інші публікації з подібної тематики. Важлива вступна стаття А.Рогінського та О.Даніеля у публікації «В’язні Алжиру» рос. «Акмолинский лагерь для жён изменников родины» 2003 р., де дуже ретельно дан аналіз діям проти сім’ї “зрадника”, затверджено згаданим вище наказом про дії НКВС [6, с. 486]. Роботою одного з найбільших таборів для дружин «зрадників Батьківщини» були присвячені науков-історичні пошуки дослідників з Казахстану – А. Кукушкіної, а також Д. та С.

Шаймуханових. Також, Карагандинський державний університет енергійно розробляє гендерні проблеми, особливо репресивну практику режиму Сталіна щодо дружин «зрадників» [6, с. 486].

Гендерний аспект терористичної діяльності в сталінську епоху займає важливе місце у творах, які можна побачити на Заході. У публікаціях К. Келлі, Е. Кіммерлінг, Е. Мейсон, М. обговорювалась доля жінок, яких засудили або дискримінували, бо вони належали до сім'ї "ворогів народу". Зокрема, експерт з історії Росії Катріона Келлі, професор Оксфордського університету, зосередилася на вирішенні проблеми «сімейних заручників» у Радянському Союзі і досліджувала умови утримання дітей, а саме в будинках для сиріт. В історичних публікаціях важко знайти загальні факти про дітей «зрадників» [12, с. 507]. Збірники поодиноких статей істориків, публікації (переважно періодичні видання), які вийшли наприкінці 1980-х років, та мемуари жертв репресій зазвичай не можуть заповнити прогалини в цій тематичній галузі.

Багато прикладів є утисків проти родин «зрадників» влади СРСР міститься у публікаціях, які присвячені рокам до війни та після, депортації із Заходу української держави. Основа систематичного вивчення цих процесів поклала наукова розробка вже згаданих науковців -Р.Конквест. та О.Некрича, які вийшли друком у США 1960 - 1978 рр. З роками з'являються публікації інших учених таких як М.Бугая, В.Земскова та П.Поляна, які публікували дослідження по темі депортацій близьких родичів повстанців із західних частин країни [18, с. 125].

Історики в Україні І.Андрухів, В.Баран, А.Кентій, Ю.Киричук, О.Лисенко писали у контексті дослідження руху визволення та інших важливих питань нашого минулого про масові акції репресій проти близьких родичів повстанців з національно-визвольного руху.

Треба також виділяти інформативно багату, хоч й не дуже велику за розміром, публікацію І.Винниченка «Україна 1920-х–1980-х: депортації, заслання, вислання» 1994 р., де дослідник вводить до поширення

задокументовані факти і статистику з багатьох архівних установ Росії та України [18, с. 126].

У цієї серії наукової літератури присутня корисна інформація про переслідування громадян через політичні думки має назву "Історична реставрація". Виконавці проекту на чолі з науковцем П. Троньком приділяли велику увагу визначенню причин, процесів та результатів терору Сталіна.

Вивчення та дослідження історичних публікацій ілюструє, що поряд із високою увагою до проблем політичних репресій є певна тематична фрагментарність у дослідженнях його частин, а також і утиски проти близьких родичів «зрадників» [18, с. 126]. Практично не дослідженими залишаються створення такого терміну, як «сімейне заручництво» у радянській республіці.

4.2. Новітня історіографія масових політичних репресій

Сучасна історіографія репресивної політики в Українській РСР сталінських часів є доволі розлогою. Велику кількість документів та наративів систематизували й відобразили по-перше у показниках бібліографії, що видавались на території України протягом 1991-2011 років. Узагальнюючі системні публікації власне історіографічного характеру побачили світ переважно протягом останніх 6-8 років [2, с. 35]. Напрацювання українських, російських, західних істориків, присвячені «великому терору» у СРСР, у тому числі УРСР, проаналізовано в історіографічних дослідженнях Г. М. Васильчука, В. П. Коцура, а також Дж. Кіпа, А. Литвина. На відміну від російської історіографії українська не має спеціальних робіт та дисертацій присвячених лише історіографії «великого терору» або в принципі політичних репресій 1930-х рр [47, с. 320].

В Україні історіографія «великого терору», окрім публікацій Г. М. Васильчука, В. П. Коцура, також розглядається в деяких монографіях докторських дисертацій фахівців-істориків, які безпосередньо вивчають тему політичних репресій: І. Г. Біласа, З. Г. Лихолобової, В. М. Нікольського,

О. С. Рубльова, Ю. І. Шаповала, М. М. Шитюка та ін [47, с. 145-156]. Грунтовні історіографічні статті з репресивної проблематики належать Р. Ю. Подкуру та О. С. Рубльову, Ю. І. Шаповалу [59, с. 126]. Джерелознавчі аспекти проблеми політичних репресій і репресивної діяльності спецслужб у республіці під час «великого терору» розглядаються у працях С. І. Білоконя, Р. Ю. Подкура та В. В. Ченцова [59, с. 43].

Історія «великого терору» у загальному контексті теми державного терору в СРСР розглядалася на наукових конференціях, що пройшли як в Україні, так і за кордоном, в яких брали участь вітчизняні історики [39, с. 107]. У вересні 1994 р. під егідою НАН України, Інституту історії України, Інституту держави і права та Всеукраїнського й Київського товариства політв'язнів і репресованих відбулася наукова конференція «Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки». У 2007 р. в Україні пройшла міжнародна конференція «Україна–Росія: діалог історіографій», яку було організовано Інститутом історії України НАНУ, Канадським інститутом українських студій Альбертського університету, Сіверським інститутом регіональних досліджень. Один з векторів конференції досліджувала проблематику історіографії політичного терору і структур.

Важливе значення мали наукові форуми, що проходили за кордоном, в яких брали участь авторитетні фахівці. У лютому 1998 р. пройшов Міжнародний симпозіум «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ», організований Інститутом соціальних досліджень (Гамбург, Німеччина); у 2007 р. в Парижі відбулася міжнародна конференція, присвячена «великому терору» в Радянському Союзі; у 2008 р. а Москві присвячена історії сталінізму [43, с. 112].

Масштабне вивчення політичних репресій в Україні кінця 1930 років розпочалося з 1989-1991 рр., коли в світ почали виходити публікації, в яких починається розгляд проблематики: В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, С. В. Кульчицького, О. С. Рубльова, Д. В. Табачника, Ю. І. Шаповала та ін [60, с. 178]. Важливим здобутком вітчизняної історіографії стала публікація

великого масиву раніше таємних документальних джерел. Із 1992 р. в Україні започатковано багатотомну серію – науково-документальне видання узагальнюючого характеру «Реабілітовані історією», що має багатожанровий характер: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Кожен том присвячується певній області України, а його структура включає декілька книг. Це видання здійснено за ініціативи і за редакційним керівництвом академіка П. Т. Тронька під егідою Інституту історії України НАН України. Як зазначив П. Т. Тронько, реалізація державної програми «Реабілітовані історією» відкрила новий науковий напрям в галузі історичних досліджень – вивчення радянського тоталітаризму. Із 1994 р. головна редколегія «Реабілітовані історією» спільно з Інститутом історії України НАН України та Галузевим державним архівом СБУ почала видавати часопис «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», котрий виходить по сьогодні (головний редактор О. С. Рубльов). Журнал отримав титул кращого фахового видання на пострадянському просторі у сфері досліджень тоталітарної проблематики, історії радянських спецслужб [59, с. 185].

Протягом 1990-х рр. вийшло чимало збірок документів, архівних матеріалів про жертв сталінських репресій у регіонах. Ця діяльність продовжується до сьогодні. Важливу роль у цьому процесі відіграє Галузевий державний архів Служби безпеки України. Неабияким здобутком у дослідженні «великого терору» стало науково-документальне видання «Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки», що побачило світ у 2009р [59, с. 43].

Разом з колективом авторів Г. Куромій, Ю. Шаповалов видали працю синтезного характеру, що містить в собі нариси з історії, довідково-статистичні дані, документи з архівів. Є у книзі й підрозділ, в якому розглядаються інтерпретації «великого терору» в навчальній літературі 1969–2007 рр.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія» започаткував

публікацію нової серії збірників документів під красномовною назвою «Більше не таємно». 2010 р. в ній було опубліковано працю «Великий терор в Україні: «Куркульська операція» 1937-1938 рр.». У книзі містяться як документи, так і наукові статті, упорядковані за тематико-хронологічним принципом.

Також у 2010 р. побачив світ 8-й том спільної серії видань «Польща та Україна у 30-40-х роках ХХ століття: Невідомі документи спеціальних служб», який присвячено «польській операції», перша операція відносно етнічності у рамках «великого терору» [26, с. 136].

Упродовж 1991-2011 рр. з'явилася значна кількість наративних видань: видано понад 9 000 робіт, які присвячувались політиці репресій та існуванню тоталітарного режиму в Україні. Сучасними тенденціями у вітчизняній історіографії стало використання новітніх методів досліджень, нових форм подачі матеріалу, синтезний характер публікацій. Зокрема, дослідники почали використовувати методи, запозичені з соціології, психології, політології та ін. Видання часто мали декілька жанрів і включали в себе історичні постаті, нариси, есе одночасно з подачею архівних документів, мемуарів [66, с. 143].

Тематична спрямованість досліджень політичних репресій різна: вивчається діяльність карально-репресивних органів, їх склад; механізм здійснення репресій, управління терором; репресії серед різних соціальних верств населення, передусім інтелігенції, селян, етнічних груп (німців, поляків та ін.), а також військових, партійно-державних діячів; регіональна специфіка й особливості проведення репресій [66, с. 167-170]. Чимало дослідників вважають, що головною причиною «великого терору» стало намагання Й. Сталіна, керівників країни знищити «п'яту колону». Також поширення набувала думка, що причина стала в суперечності у середовищі еліт – партійних, радянських, господарських, між «центром» та регіонами. Частина українських учених – С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал – стверджують, що на практиці «великий терор» в Україні розпочався раніше, ніж загалом на теренах СРСР. Так, С. В. Кульчицький називає роком початку

масових репресій у республіці 1933 [21, с. 28].

Серед найбільших та вагомих публікацій із репресивної проблематики слід виділити монографії й докторські дисертації І. Г. Біласа, В. М. Нікольського, О. С. Рубльова, Ю. І. Шаповала, М. М. Шитюка. Історики досліджують діяльність репресивнокаральних органів як виконавців репресій, політичні репресії серед різних соціальних груп, у першу чергу інтелігенції. Також слід відзначити праці, присвячені репресіям проти етносів – німців, народів Кримського півострова. Узагалі з'ясування регіональної специфіки проведення репресій стало одним із пріоритетних напрямів вивчення [59, с. 25-34].

Особливу увагу вітчизняних істориків привертає ставлення влади до інтелігенції. «Великий терор» та інтелігенція – ця тема висвітлюється у працях В. І. Граба, В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова, М. М. Кузьменко, В. І. Марочка, Н. І. Миронець, Д. В. Табачника, В. В. Ченцова та ін. Також потрібно згадати колективну монографію «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ-ХХ століть. Історичні нариси», яка вийшла 2002 р [44, с. 144].

Шість розділів книги присвячено політичному терору сталінських часів. Їх автори – С. І. Білокінь, В. М. Даниленко, Ю. А. Киричук, С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал – усебічно висвітлюють практику сталінського терору на селі, серед інтелігенції, військових, службовців, різних етносів. Ю. І. Шаповал – автор спеціального розділу про «великий терор». Серед масових каральних акцій у рамках «великого терору» – так звана «куркульська операція», що була спрямована проти багатьох соціальних груп: селян, колишніх членів небільшовицьких партій, священнослужителів, колишніх білогвардійців, а також маргінальних груп [64, с. 367-398]. За ініціативою істориків Німеччини М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера для початку в Росії, а потім в Україні реалізували міжнародний дослідницький проект із вивчення «куркульської операції», яка стала однією з найбільш масштабних репресивних акцій. У співпраці взяли участь дослідники з України, Росії, Німеччини.

Причини, механізм здійснення «великого терору», керування цим процесом розглядаються у монографіях О. Г. Бажана, С. І. Білоконя, В. Ю. Васильєва, В. М. Нікольського, М. М. Шумило, у колективних узагальнюючих виданнях [2, с.35]. У вже згаданій праці «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ століть. Історичні нариси» один із розділів присвячено управлінню державним терором (автор статті С. І. Білокінь). У колективній праці «Україна в добу «Великого терору»: 1936-1938 роки», окрім публікацій документів є наукові статті, в яких аналізуються причини терору, розкривається його механіка, розповідається про репресії серед чекістів. Автори вказували, що ініціатором терору була партія, а метою – усунення реальних і потенційних противників режиму, знищення потенційно небезпечних соціальних верств [2, с. 35].

Одне з дискусійних питань у сучасній історіографії – хто несе відповідальність за терор, його масштаби, і чи під час «великого терору» НКВС діяв під суворим контролем вищого партійного керівництва або вийшов з-під нього. На думку авторів праці, теза про вихід караючого відомства з-під контролю ВКП(б) не відповідає дійсності. Серед самих чекістів у цей період також проводилися репресії з метою встановлення цілковитої покірності заради досягнення контролю над усім суспільством [26, с. 248].

Абсолютну покірність і відданість Й. Сталін «виховував» не лише у суспільства, але й у чекістів, партійно-радянських службовців. «Великий терор» мав завершити «кадрову революцію», розпочату вождем. Причини, наслідки цього процесу 1930-х рр. досліджує М. С. Дорошко. Механізм здійснення терору, роль різних державних органів у ньому, «чистки» всередині цих органів («кадрову революцію») досліджують також О. Г. Бажан, В. Ю. Васильєв, Р. Ю. Подкур, котрі виступили авторами численних публікацій: у часопису «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», наукових збірниках Інституту історії України НАНУ та ін [67, с. 123]. Серед фахових видань, що систематично публікують статті з репресивної проблематики,

варто назвати збірник наукових статей «Історія України: Маловідомі імена, події, факти», який виходить в академічному Інституті історії України.

Зокрема, на сторінках збірника регулярно з'являються статті про «великий терор»: механізм його здійснення, репресії в управлінських структурах в УРСР [68, с. 238].

Серед нових тем, пов'язаних із терором, – сімейне заручництво. Цю проблему плідно вивчає Т. В. Вронська [33, с. 128]. Ефективною формою державного терору було сімейне заручництво. Влада репресувала не лише потенційних ворогів, але й членів їхніх родин, у результаті чого штучно маріналізували значну частину населення. Ще один історіографічний момент відноситься до уваги на персоналії і біографії громадян того часу, включаючи тих, хто репресував та репресованих. Дослідженням цієї проблеми присвячені роботи Ю. І. Шаповала, В. А. Золотарьова, А. І. Амонса, Л. М. Абраменко. Вони традиційно мають багатожанровий характер, поєднуючи публікації документальних матеріалів із науковими статтями [3, с. 139].

Підбиваючи підсумки розгляду історіографічного дискурсу «великого терору» 1937–1938 рр. в УРСР, можна констатувати наступне. До здобутків вітчизняної історіографії слід віднести вивчення «білої плями» вітчизняної історії – репресій, що їх Р. Конквест влучно охрестив «великим терором», котрий став апогеєм державного терору сталінських часів. Утім досі майже

немає спеціальних монографій, дисертацій, присвячених власне цій темі [20, с. 688]. Як правило, вона виступає складовою частиною більш широкого наукового напрямку вивчення: державного терору в Україні тоталітарної доби.

Досягненням вважається публікація великої кількості документів, засекречених джерел тощо. Велику роль у цьому процесі відіграла науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», видана в рамках спеціальної державної програми [23, с. 77]. Водночас не можна не помітити суперечливих тенденцій у процесі вивчення теми. По-перше, як зазначають

фахівці, незадовільна доступність архівних матеріалів для вивчення й публікації, адже доступ до деяких українських і російських архівів залишається обмеженим.

По-друге, багато праць, присвячених «великому терору» у різних його проявах, не є системними спеціальними дослідженнями, а представляють собою радше добірки документів упереміш з історичними нарисами.

Системності, аналітичності розгляду теоретико-концептуальних питань явно бракує [31, с. 98]. Загалом, як на мій погляд, тема висвітлюється дещо фрагментарно.

Значну роль у процесі вивчення проблеми відіграють Інститут історії України НАНУ, Галузевий державний архів Служби безпеки України. У регіонах також ведуться дослідження з означеної проблематики, але вони мають більше документальний, ніж нарративний характер. Відсутні ґрунтовні публікації історіографічного характеру, тим більше у вигляді монографій або дисертацій. Історіографія «великого терору» є лише одним із сюжетів у працях вітчизняних істориків [44, с. 56]. Серед малодосліджених залишаються проблеми проведення етнічних операцій, ставлення суспільства до тих подій, наслідки та масштаби терору.

З 1991 по 2010 роки в Російській Федерації пройшли наукові симпозиуми, видано масив документальних джерел, узагальнюючих праць, спеціальних монографій, наукових статей, мемуарів, що були присвячені. Але дослідження в галузі історіографії почали видаватись не так давно [38, с. 38-39].

Вперше про масові політичні репресії, передусім в партії, відповідальність Й.В.Сталіна за їх організацію радянське суспільство дізналось завдяки доповіді Першого секретаря ЦК КПРС М.С.Хрущова, яку було зачитано делегатам XX партійного з'їзду. Але публікація цього документу відбулась лише у 1989 році, коли його було надруковано в спеціальному науковопартійному журналі «Ізвестія ЦК КПРС» [15, с. 48].

Широка публікація документів, як показує досвід, відіграє не

лише важливу наукову, але й суспільно значущу роль. Активна публікація документальних джерел з «репресології» почалась з 1989 року. За період 1990–2000-х років було оприлюднено значну кількість джерел: про репресії інтелігенції, селян, офіцерів радянської армії, за національною ознакою, про систему ГУЛАГУ. Наприкінці 2000-х років російські науковці зробили принципово новий вид публікації архівного джерела: 383 розстрільних списки жертв сталінізму, які включають 44, 5 тисяч імен (з них не всі були розстріляні), було оцифровано і опубліковано у електронному вигляді CD-ROM – 11 томів [38, с. 158].

Одна з поширених нині тем – репресії серед номенклатури партійних і карально-репресивних органів, взагалі членів партії. Деякі автори, як наприклад, О.В. Гаман-Голутвіна, А.Полянський вважають, що «Великий терор» був спрямований перш за все на політичну еліту країни, а особливо на органи НКВС, хоча цифри свідчать, що серед заарештованих у 1937 р. громадян кількість комуністів складала всього 7%, а у 1938 - 10% [38, с. 78-82]. При цьому О.В.Гаман-Голутвіна стверджує, що метою репресій еліти було забезпечення максимальної ефективності керуючої верстви у якості інструменту модернізації.

В.Роговін вважає, що терор 1937-1938 рр. був спрямований проти тих представників влади різних структур, кого Сталін давно знав і хто його знав першим серед рівних, кому він був чимось зобов'язаний у своєму просуванні [42, с. 134]. Сьогодні набула популярності теза, що Сталін шляхом репресій боровся з олігархізацією еліт, «вичищав» тих, хто себе скомпрометував або за станом здоров'я не міг працювати, і все це заради інтересів держави. «Інфантильний дух, таким чином, було вибито із номенклатури; їй залишалось... матеріальні привілеї без привілеїв «психоаналітичних» (право на інфантильну безвідповідальність)», – зазначає відомий філософ, політолог О.Панарін. Сталінські репресії були спрямовані не проти народу, а проти керівних працівників, а масштаби політичних репресій були зовсім не такими великими, як стверджують демократи, –

пишуть Р.Баландін, С.Миронов. Результатом репресій еліт 1937–1938 року стала фактична зміна характеру партійного керівництва, – зазначає О.В.Хлевнюк. Замість партійної олігархії встановилась беззастережна одноособова диктатура, адже Політбюро як колективний орган де факто перестало існувати [62, с. 125-130].

Історіографія репресій має полемічний характер. Автори досліджень висловлюють різні, інколи полярні точки зору: про причини сталінського терору спрямованість, масштаби, наслідки, жертви. Поширення набула теза про комплексний характер причин репресій, які склались з об'єктивних і суб'єктивних факторів [5, с. 129]. До об'єктивних відносять воєнну загрозу, внутрішню економічну нестабільність, модернізаційне (індустріальне) відставання, брак ресурсів. До суб'єктивних – «овельможування», ворогування і чвари вищої, еліти і номенклатури, увірування Сталіна в необхідність і дієвість репресій як засобу вирішення складних проблем та ін [10, с. 137].

В Україні з 1992 року і по сьогодні публікується багатотомне унікальне видання «Реабілітовані історією», яке, по суті, є багатожанровим: поєднання наукових статей, архівних документів, спогадів, нормативно-правових актів. Видано понад 50 томів, при цьому кожен з них, присвячений певній області України, фінансувався з місцевого бюджету.

На мою думку, російська історіографія взагалі і сталінських репресій зокрема мають стати предметом подальшого вивчення і осмислення, співставлення різних точок зору на спільні події і явища.

ВИСНОВКИ

Радянська та сучасна історіографія масових політичних репресій 1920-х – 1930-х рр. ХХ ст. в українській державі надзвичайно складне явище. Резонанс, спричинений дослідженнями міжвоєнного періоду, вийшов далеко за межі вивчення державної репресивної політики. Дискусія навколо причин запровадження державних репресій на початку 20-х років ХХ ст. та закінчення наприкінці 30-х не обмежилась історичною дискусією, а й привернула увагу як міжнародної громадськості, так і політичних еліт в різний період існування України. На основі комплексного історіографічного аналізу праць радянських, зарубіжних, сучасних вітчизняних дослідників та істориків діаспори авторами зроблена спроба з'ясувати стан, повноту і достовірність вивчення масових політичних репресій в Україні міжвоєнного періоду.

Проблема масових політичних репресій в Україні в 20-х – 30-х рр. ХХ ст. ще не стала предметом самостійного історіографічного дослідження. Усі наявні дотепер історіографічні праці не дають комплексного аналізу історіографічного розвитку сталінського режиму. Джерельну базу дослідження складав масив різних матеріалів. Це і газетна періодика воєнного періоду та перших розвідок і закінчуючи фундаментальними академічними монографіями, дисертаціями з різних аспектів теми й узагальнюючими працями теоретико-методологічного характеру. Головними в дослідженні стали принципи історизму й об'єктивності. Серед основних прикладних методів найбільш уживаними є проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний, метод логічного аналізу.

Дослідження впливу суспільно-політичних умов та ідеологічних факторів на становлення і розвиток історіографії масового політичного терору даного періоду підтверджує одну з основних закономірностей історіографічного процесу – залежність його змісту і спрямування від суб'єктивних чинників, у першу чергу, від характеру політичного режиму, потреб ідеології й суспільної свідомості. Криза тоталітарної системи, була викликана масштабними репресіями й реальною загрозою зникнення комуністичної ре-

спубліки, сприяла висуненню теми політичних репресій в розряд найбільш значних і актуальних.

Радянську історіографію дослідження масового політичного терору в Україні можна поділити на 4 періода:

1) 1920-ті рр. – 1950-х рр. – коли комуністична влада утворилася на території української держави, прагнула втілити в життя політику «коренізації», коли Україну поглинув процес переходу від масової до суцільної колективізації. Впровадження політики «ліквідації куркульства як класу» було ілюстровано істориками під ретельним наглядом влади, а згодом, завдяки керівництву Й. Сталіна, будь-які дослідження української історії повинні повністю відповідати ідеям та настановам «Короткого курсу історії ВКП(б)», а будь-які відхилення відразу ж оголошувалися «буржуазним націоналізмом»;

2) середина 1950-х – сер. 1960-х рр. – період історії, а саме «хрущовської відлиги», під час якого радянські історики та дослідники почали говорити про проблему масового політичного терору в СРСР, що стало можливим після оприлюднення на XX з'їзді КПРС доповіді М. Хрущова «Про культ особи Сталіна та його наслідки», розпочався процес реабілітації репресованих громадян;

3) середина 1960-х – середина 1980-х рр., коли в працях радянських істориків практично не виокремлювалася проблема репресивного режиму в Україні, як предмет вивчення, тільки короткі факти;

4) друга половина 80-х рр. – початок 1990-х рр., – період «перебудови» масив дослідників починає в своїх працях задумуватись про результати діяльності карально-репресивної системи як в Україні, так й в СРСР в цілому, цей період характеризувався процесами розвитку демократизації та гласності. Характерне для цього часу й кількісне зростання досліджень як радянських, так і інших істориків, тематичне розмаїття праць. Вважається етапом, в період якого бере початок різкий розвиток історіографії масового політичного терору. Радянська періодизація вивчення масових політичних репресій визначається не рівнем розвитку самої науки і ключовими тенденціями, які повинні впливати на методологію, характер і зміст досліджень, а

кардинальною зміною суб'єктивних чинників: замість сталінської концепції шпигуноманії, шкідництва, прийшла «хрущовська» відлига, яка на деякий час покращила дослідження тоталітаризму.

Період Новітньої доби бере початок після «відлиги» 1991 року. Історіографія сучасності можна розподілити на два етапи: 1991-1999 рр. – зародження науки репресіології й утворення незалежних вітчизняних досліджень в історії; 2000-2012 рр. – зміна концептуальних пошуків 90-х років антропоцентризму, розумне застосування якого у поєднанні з доступом до найширшого теоретико-методологічного апарату та широкої джерельної бази стає гарантом високого рівня сучасних праць.

Історіографи сходяться на думці, що історіографічне осмислення характеру політичної влади і суспільства в СРСР за часів керівництва держави Й. Сталіним почалось ще з 30-х рр. ХХ ст. Особлива увага зверталась на постать самого Й. Сталіна як диктатора, який змінив політичний напрям В. Леніна, та став узурпатором влади. Абсолютна більшість праць мала агітаційно-патріотичне забарвлення, героїчний пафос. Головними завданнями такого виду робіт стали викриття «злочинної» суті діяльності політичних опонентів, шкідництва на виробництвах, «негативного» впливу на розвиток держави. І з цим завданням наукова література тодішнього формату успішно впоралась. Однак наукових праць, безпосередньо присвячених масовим політичним репресіям в Україні міжвоєнного періоду, створено не було. Перелік літератури з проблемної теми обмежується великою кількістю газетних і журнальних статей, кореспонденцією науково-популярного змісту, збірниками документів і матеріалів із слабкою джерельною базою й рядом публіцистичних нарисів ідейно-пропагандистського характеру.

Переломними для української історіографії стали 1989-1990 рр. Саме в цей період розпочався активний пошук і оприлюднення нових фактів, оцінок, ціннісних орієнтацій, нових методологічних парадигм у суспільних науках і особливо щодо державного терору в образі репресій. Серед авторів, які першими порушили ці питання, були Н. Бугай, В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, О. Рубльов, Д. Табачник, Ю. Шаповал. Вчені вивчали долю

державних, партійних, комсомольських діячів, військових, української інтелігенції. В цей період одна з провідних тем перегляду минулого – засудження злочинів сталінізму.

Таким чином, основні зусилля радянської історіографії в 1987-1991 рр. зводилися до спроб довести хибність концепції зумисного винищення націоналізму в республіці, та вироблення власної схеми розуміння трагічних подій початку 1920-х – кінця 30-х рр. В результаті наукової дискусії 1986-1991 рр., до історіографічного процесу долучались радянологи-ревізіоністи та радянські вчені. В зв'язку зі зникненням єдиної радянської історичної науки концепція сталінізму, як наслідок деформації ленінських принципів Й. Сталіним, втратила свою актуальність, а історичні науки України та Росії, мали виробити власні підходи до інтерпретації проблеми. Врешті-решт, українські історики сприйняли концепцію колективної відповідальності за ці злочини, а російські дослідники відійшли від марксистсько-ленінських підходів до розуміння історії, але в абсолютній більшості не визнали репресії міжвоєнного періоду в Україні виключно антиукраїнським явищем.

Результати дослідження сукупності праць зарубіжних учених дозволяють відзначити, що з-поміж великої кількості наукових, публіцистичних і мемуарних публікацій в зарубіжній історіографії немає жодної праці, в якій би окремо висвітлювався цілий комплекс питань, пов'язаних з репресіями саме в Україні, особливо це стосується доби Великого терору. Окремі аспекти репресій лише частково відобразилися на сторінках таких досліджень. Не дивлячись на широке тематичне розмаїття, різнопланові методологічні й теоретико-аналітичні підходи, зарубіжним історикам, як і представникам радянським науковцям, не валося утворити об'єктивну історію репресій. Тенденційність, однобічність, неглибока джерельна база – приклад основних хиб зарубіжної історіографії сталінського терору в Україні в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Отже, в історичній науці української діаспори в 20-ті – на початок 90-х рр. активізація досліджень цієї проблеми припала на час «холодної» війни та антирадянської ідеологічної кампанії 50-х – початку 80-х рр. ХХ ст. Ця об-

ставина суттєво вплинула на характер постановки проблеми та вибір методологічного апарату для її вирішення. Полемічний характер радянської історіографії проблеми проявився ще на початкових етапах розгортання історіографічного процесу. Сутички відбувались на фоні концепції, що існувала на той час. Її було висунуто західними дослідниками та істориками діаспори України. Остаточно концепцію оформили в своїх роботах Р. Конквест, Д. Соловей, П. Курінн, Г. Костюк, С. Підгайний і так далі.

У другій половині 1980-х років в радянській історіографії все ж таки розпочалось формування нової концепції розуміння репресій міжвоєнного періоду. І не останню роль відіграли саме історики української діаспори. Розпад Радянського Союзу надав принципово нового характеру історичним дослідженням. Після зникнення СРСР зі світової політичної арени радянська історична наука перестала існувати, а критика комуністичної системи з боку західних дослідників втратила актуальність.

Підводячи підсумок історіографічному дискурсу сталінізму протягом 1991-1999 рр., й, особливо в 2000-х рр., можна стверджувати, що в ці роки почали формуватись нові парадигми у вітчизняній історичній науці. Націоналізація історії, яка розпочалась в 1989-1991 рр., отримала логічне продовження. В цей період відбувся злам попередніх методологічних підходів і принципів і почався пошук нових. Одним з таких нових підходів стала концепція тоталітаризму, запозичена у західної і частково російської політичної науки. Продовжується «заселення історії людьми». В монографіях, наукових статтях значна увага приділялась розповідям про репресованих діячів, особливо інтелігенції. Також привернули увагу дослідників і постаті «творців» тоталітарної системи, в тому числі діячів репресивно-каральних органів.

Особливе місце в історіографії зайняла тема політичного й соціального терору – репресій, депортацій, голодоморів. Більшість дослідників підкреслювали антиукраїнський характер терору. Спостерігається протиставлення за етнічною ознакою: український етнос – жертва, росіяни – носії влади або посад в різних сферах, творці системи; репресій серед них значно менше. В

масовому терорі звинувачується Й. Сталін, його прибічники, правляча партія. Важливим здобутком української історіографії стало оприлюднення численних документальних матеріалів, у тому числі архівів ЧК-ГПУ-НКВД-КДБ. За ці роки вийшли збірки документів щодо репресій у різних регіонах України («Реабілітовані історією» та ін.), в'язнів з України в інших регіонах СРСР, про депортації населення. Серед істориків, які найбільш плідно опрацьовували тему сталінізму в цілому та масових політичних репресій в Україні, зокрема (розглядались виключно події в Україні, особливо, в Західній) можна назвати В. Ченцова, І. Біласа, М. Шитюка, С. Білоконя, О. Рубльова, Д. Табачника, Ю. Шаповала, Б. Яроша та ін.

Політологи та історики розглядали генезу концепції тоталітаризму: в західній суспільній думці (з кінця 20-30-х рр. ХХ ст.), в російській (з кінця 1980-х рр.) та українській (з початку 1990-х рр.). В 90-х рр. з'явилися нові парадигми: сама концепція тоталітаризму, яку раніше (1991-1992 рр.) не розглядали і не брали до уваги. Серед нових положень – ідея про партократію, партію-державу як основну ознаку сталінського тоталітаризму. Увага до партійно-державної номенклатури. Окремий аналіз діяльності репресивно-каральної системи. Позитивними рисами відзначені, перш за все, постановка цих нових проблем, їх достатнє ґрунтовне висвітлення.

Спостерігається нова парадигма української історичної науки у справі дослідження «репресивної» проблематики, яка є пріоритетною у вітчизняній наратології 1990-х рр. Специфікою терору в Україні (йдеться не лише про репресії, але й про голодомор та депортації), є те, що він завжди мав «антинаціональне», і «антиукраїнське» забарвлення, тому його частина науковців класифікує як геноцид проти народу України і як етноцид по відношенню до окремих етносів, зокрема, українського.

Важливим здобутком стали публікації нових документальних джерел, які розкривали специфіку історичних подій в різних регіонах України. Впродовж двох десятиліть (1989-2014 рр.) накопичено значний за обсягом і змістом фактологічний матеріал, запропоновано нові оцінки явищ і подій.

Дослідники вивчали репресії проти окремих верств і класів, проти етнічних груп, всередині партійно-державної влади та репресивно-каральної системи. Дослідженнями з цієї проблематики займались О. Бажан, С. Білокінь, З. Лихолобова, В. Нікольський, Р. Подкур, В. Пристайко, О. Рубльов, В. Ченцов, Ю. Шаповал, М. Шитюк та ін. Зокрема, протягом останнього десятиліття вийшли монографії і захищені докторські дисертації з «репресіології» В. Ченцовим, М. Шитюком, В. Нікольським, О. Рубльовим. Протягом останнього десятиліття історики звернули увагу на особливості репресивної практики сталінізму в різних регіонах України.

Цей складний процес розвитку сучасної вітчизняної історіографії проблеми варто досліджувати в рамках таких змістовних груп:

1) роботи загального характеру та узагальнюючі дослідження за історичними періодами радянської доби;

2) джерелознавчі та історіографічні праці, рецензії, бібліографічні покажчики, мемуарна література, аналізи певних архівно-слідчих справ або їх комплексів;

3) праці, присвячені дослідженню юридичного підґрунтя, наслідкам дії репресивного апарату, функціонуванню його механізму, а також вивченню місця та ролі партії, держави, органів держбезпеки та відповідного керівництва у функціонуванні каральних органів й забезпеченні їх повноцінної діяльності;

4) наукові праці та розвідки за різноманітними аспектами та певними напрямками – економічна контрреволюція, репресії в армії, щодо технічної та творчої інтелігенції, селянства, духівництва та інших верств населення, депортації, національні та галузеві аспекти репресій тощо;

5) роботи, в яких висвітлюється проблема масових політичних репресій на території окремих регіонів України; 6) дослідження статистичного та соціологічного змісту. Нами виявлено чимало праць, які можуть бути представлені одночасно в декількох умовно визначених групах.

б) Аналіз інформативного потенціалу опрацьованого історіографічного комплексу дозволяє окреслити ряд пропозицій і рекомендацій щодо подальшого дослідження актуальних аспектів проблеми:

– необхідно дослідити ставлення населення до розгортання державного терору на початку 20-х рр. та зміни у психології його сприйняття наприкінці 30-х рр. ХХ ст.;

– поглибленого і всебічного вивчення вимагає проблема опору (пасивного та активного, реального та уявного) як серед простих громадян, так і серед партійних діячів, співробітників прокуратури та НКВС репресіям, уточненню відсоткового співвідношення таких людей до загальної кількості населення, «мовчазного свідка» державного терору;

– спеціального наукового дослідження потребує міра персональної відповідальності в репресіях окремо взятого політичного діяча, співробітника НКВС, прокуратури, а також тих, за клепом та доносом яких засуджували невинуватих людей, достеменно з'ясувати, чи це наслідок пануючої на той час державної політики та аморальної атмосфери, чи все залежало від особистих якостей конкретної особи, її виховання та моральної стійкості;

– у контексті дослідження дій репресивних органів варто звернути увагу на встановлення жертв, серед яких дійсно були шпигуни, диверсанти, зрадники, шкідники, вороги народу, з'ясувавши тим самим необхідність застосування репресивних дій;

– необхідно встановити точну кількість жертв політичних репресій як окремо по регіонах, так і по Україні в цілому;

Подані аспекти зумовлюють потребу у продовженні та поглибленні конкретно-історичних досліджень масових політичних репресій в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст., розширюючи хронологічні межі до 50-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст. Чернівці, 2004. С.18. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/77652/20-Vachynskiy.pdf?sequence=1> (дата звернення: 01.10.2020).
2. Білоконь С. Стан і завдання спеціальних історичних дисциплін: міфологія української історіографії (XIX-XX ст.). Київ : Жовтень, 1993. С.35. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/14124/Hlomozda_Stan_ukrainskoi_istoriohrafii_ta_vyznachennia.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 05.10.2020).
3. Варшавчик М.Я. Шаповал Ю.І. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. *Український історичний журнал*. 1995. № 6. С.138-140. URL: http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/polit_repr_rad_doby.pdf (дата звернення: 16.08.2020).
4. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х–початку 30-х років в Україні: проблеми історіографії. Дніпропетровськ, 2001. С.20. URL: https://www.researchgate.net/publication/340444271_Osoblivosti_arhivnoi_dzerelnoi_bazi_biograficnih_doslidzen_diaciv_gumanitarnoi_nauki_radanskoi_Ukraini_v_1920-1930_rr (дата звернення: 08.10.2020).
5. Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. Київ, 2004. С.129 URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nz_i_2011_14_32.pdf (дата звернення: 10.10.2020).
6. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917-1953 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. С.486. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0002082> (дата звернення: 23.10.2020).

7. Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944-1952). Харків : Право. 2008. С.264. URL: <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/download/135/182/82> (дата звернення: 20.10.2020).
8. В'ятрович В. Становлення тоталітарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи в публіцистиці українського підпілля. *Український визвольний рух*. 2005. № 4. С. 80-95. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/66774> (дата звернення: 25.08.2020).
9. Гончаров В. На почве ложного доноса или судебной ошибки. *Письма в защиту репрессированных. Документы русской истории*. 1998. №4. С.59-73. URL: https://imwerden.de/pdf/istochnik_1998_4__ocr.pdf (дата звернення: 05.08.2020).
10. Дорошко М.С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20–30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. Київ, 2004. С. 37. URL: <http://history.org.ua/?hist=151> (дата звернення: 06.09.2020).
11. Дружини «ворогів народу» у таборах ГУЛАГу. *Державна безпека України*. 2009. № 15/16. С. 152-159. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2009/09vtvuir.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 27.10.2020).
12. «Зайві люди» радянської влади: депортації членів родин учасників повстанського руху в Західній Україні. *Історичний календар 2009: Науково-популярний альманах*. Київ, Інформаційно-видавничий центр «Планета», 2009. С. 503-507. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2009/09vtvuir.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 27.10.2020).

- 29.10.2020).
13. Кульчицький М. Микола Кульчицький: «Ще не зникла потреба в оцінці тоталітарного ладу. *Про роботу у Литві Міжнар. трибуналу з оцінки злочинів комунізму*». Київ, 2000. С. 8.
  14. Кульчицький С. Йосип Сталін у нашії історії. *Новини Закарпаття*. 1998. С.15. URL: http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/polit_repr_rad_doby.pdf (дата звернення: 15.09.2020).
  15. Кульчицький С. Україна доби Леніна, Сталіна і Хрущова: порівняльний аналіз. Київ, 1994. С.48 URL: http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/polit_repr_rad_doby.pdf (дата звернення: 14.09.2020).
  16. Кульчицький С. Як крига і полум'я, як живе і мертво. *Одеські вісті*. 1996. С.25. URL: https://chtyvo.org.ua/ators/Yurkova_Oksana/Istoryk_na_zlami_epokh_Stanislav_Kulchytskyi_Materialy_do_biobibliohrafiy_Interviu_Spohady.pdf (дата звернення: 09.09.2020).
  17. Марочко В І., Литвин В. М. Запровадження паспортного режиму. Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. *Наукова думка*, 2003. С. 630-638. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/Golodomor_2013_20_11.pdf (дата звернення: 26.10.2020).
  18. Реєнт О. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні: перша спроба комплексного аналізу. *Історичний журнал*. 2009. № 5. С.124-126. URL: <http://history.org.ua/?hist=390> (дата звернення: 25.10.2020).
  19. Сімейне заручництво як форма і засіб каральної практики у перші роки становлення радянської влади. *Воєнна історія*. 2009. № 1/2. С.71-86. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2009

- /09vtvuir.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 18.11.2020).
- 20.Смолій В. А. Терор проти власного народу. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. *Історичні нариси*. Київ. 2002. С. 677-698. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001623> (дата звернення: 25.10.2020).
- 21.Шаповал Ю.І. Сталінізм і Україна. *Український історичний журнал*. 1991. №5. С.28 URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=IDP=&2_S21STR=journal_1991_12_28 (дата звернення: 15.08.2020).

Монографії та наукові статті:

- 22.Белебега І.О. Україна і комунізм, Київ. 2003. 607с.
- 23.Білас І. Г. Минуле – не сон, а страшна дійсність: Про соціально-політичні аспекти геноциду КППС проти українського народу. *«Голос України»*. 1996. 258 с.
- 24.Білас І. Г. Право, суспільство, держава: від тоталітаризму до демократії . Розбудова держави. 1994. 184 с.
- 25.Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. Київ : «Либідь», 1994. 432 с.
- 26.Білокінь С. Пляновість большевицького терору і його наслідки: (Новий погляд на внутрішню політику ССРСР). Київ, 1999. 289 с.
- 27.Блинда Л. В. Украинизация и её роль в общественной политической жизни украинского народа в 20-е годы. Киев, 1992. 187 с.
- 28.Борисов Ю., Голубев А. Тоталитаризм и отечественная история. «Свободная мысль». 1992. 261 с.
- 29.Бринош І. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області. Одеса : СМІЛ, 2006. 224 с.

30. Винниченко І. І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. «Рада» Київ, 1994. 126 с.
31. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування. Київ, 2000. 214 с.
32. Войцехівський Ю.В. Історія. Освіта. Інтелігенція. Київ : «Знання України», 2008. 119 с.
33. Вронська Т.В. Позасудові репресії членів сімей учасників національно-визвольного руху в західних областях України (1944-1952). «Право». Харків, 2008. С.264
34. Гаджиев К.С. Тоталитаризм как феномен XX века. Вопросы философии. Москва, 1992. 109 с.
35. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. Москва: «РОССПЭН», 2006. 278 с.
36. Гирич І.Б. Архів М.Грушевського як джерело для вивчення визначних постатей українського руху (М.Грушевський, С.Єфремов, В.Липинський, М.Василенко). Київ, 1995. 116 с.
37. Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипнівського наркомату. Біографічні нариси. Севастополь: «Вебер», 2003. 89 с.
38. Данилов В.П. Сталинизм и советское общество. Вопрос истории. Санкт-Петербург, 2004. 175 с.
39. Дашкевич Я. Стан і напрямки джерелознавчих та історіографічних досліджень історії України (друга половина XIX – XX ст.). Київ, 1994. 162 с.
40. Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму. Київ : «Нелень», 2000. 80 с.
41. Долженков О.О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації. Одеса, 2000. 121 с.

42. Загладин Н.В. Тоталитаризм и демократия: конфликт века. Москва, 1992. 174 с.
43. Зленко А. Комсомол і Комуністична партія в 1920-ті – на початку 1930-х рр. : трансформація в «інструмент партії» (Історіографія). Переяслав - Хмельницький, 2005. 153 с.
44. Касьянов Г.В. Інтелігенція Радянської України 1920-х-30-х років. Соціальний портрет та історична доля. Київ, 1992. 175 с.
45. Ковальчук М. «Останній відворот»: невідомі спогади М. Омеляновича-Павленка [1878-1952]. Київ, 2005. 117 с.
46. Коцур В.П. Більшовицька партія в тоталітарній системі: історіографія. Київ, 1999. Вип. ІХ. 214 с.
47. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Курс лекцій . Чернівці: «Золоті литаври», 1999. 520 с.
48. Кульчицький С.В. Партійно-радянський апарат у системі влади [1921-1928 рр.]. Київ, 1994. 87 с.
49. Кульчицький С.В. Сталінський геноцид в Україні. Харків, 2006. 174 с.
50. Лук'яненко Л.Г. Нове випробування голодомором: [Проблеми дослідження злочинів тоталітарного режиму в Україні]. Одеса, 186 с.
51. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933 рр.). Навчальний посібник. Київ, 1996. 304. с.
52. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). Київ, «Науковий світ», 2003. 302 с.
53. Мерцалов А.М. Сталінізм і висвітлення минулого. Історія і сталінізм. Москва, 1991. 447 с.
54. Многообразие инаковости в XX веке. Ab Imperio. Москва, 2011. 213 с.
55. Кульчицький С.В. Сталінський геноцид в Україні. Харків, 2006. 174 с.
56. Подкур Р. Діяльність радянських спецслужб в Україні: історіографія проблеми. Донецьк, 2000. 475 с.
57. Рейман М. Сталинизм как феномен советского общества. Рабочий класс и современный мир. Санкт-Петербург, 1990. 130 с.

- 58.Ромазнович Н. У сибірському засланні: [Спогади]. 1993. 156 с.
- 59.Рубльов О.С. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції 20-ті-50-ті роки ХХ ст. Київ, «Наукова думка», 1994. 349 с.
- 60.Сидоренко О. Постколоніалізм і українська історіографія. «Генеза», 1998. 205 с.
- 61.Советское прошлое: поиски понимания. Российская история. Новосибирск, 2000. 111 с.
- 62.Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва, 2010. 257 с.
- 63.Шаповал Ю. І. Колір століття: [Про нову книгу М. Поповича «Червоне століття», присвячену дослідженню внутрушньої і зовнішньої політики в СРСР]. Харків, 98 с.
- 64.Шаповал Ю. І. Контрреволюційної шкідницької організації в органах Наркомзему і Наркомрадгоспів. Енциклопедія історії України. Київ : «Наукова думка», 2009. 560 с.
- 65.Шаповал Ю.І. Людина і система : (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994. 270 с.
- 66.Шаповал Ю.І. Політичний терор в Україні: 30-50-ті рр.: (Роздуми над сторінками публікації німецького дослідника). Інститутт політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, 1999. 176 с.
- 67.Шаповал Ю. І. Сфабриковані злочини: (До питання про дослідження політичних справ і процесів доби сталінізму на Україні). Кам'янець-Подільський, 1991. 268 с.
- 68.Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ, 1993. 349 с.
- 69.Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття. Луцьк, 1995. 176 с.